

## **ABRAMÓW** (gm. Abramów)

(d. Abramów) – w XIX w rękach żydowskich. Żydowskich 1884 od Finbauma kupili Sztternfeldowie i rozsprzedali na Kolonie (PBN – Opole).

### Archit. rezydencjonalna i folwarczna

W XIX był folwark (Sł.), obecnie brak śladów.

### Archit. sakralna

Parafia erygowana 1925 (Sch.)

Kościół pod wezw. M.B. Szkaplerznej, z 1925, drewn., jednonawowy z niską wieżą krytą namiotowo.

Dzwonnica drewn. 1925 – na rozszerzającym się cokole dwukondygn. z półkolistymi arkadami, kryta namiotowo.

Plebania drewn. 1925.

Wikariat mur.

Kaplica na cmentarzu mur. 1929.

Kapliczka.

### Archit. municypalna

Był urząd gminy drewn., rozebrany 1987.

### Zieleń

Na folwarku słabe pozostałości ogrodu XIX. (M. Zgoliński, Wędr. Lub. I, z. 4)

### Bud. ludowe

Nr 65, 76, 96, 100, 112, 117 (dom, obora, stodoła), 132, 143 – domy drewn. z k. XIX – do lat 1920-ych.

### Miejsca pamięci

cmentarz wojenny 1920 pow. 2ha (z kaplicą mur. 1929).

## **ANNOPOL** (gm. Kock)

### Archit. przemysłowa

Była cegielnia XIX (Sł.) - nie zachowana.

### Bud. ludowe

Nr 2 - dom drew. 1938, obora i stodoła drew. 1939

- w dobrach kockich w okresie międzywojennym hr Żółtowskich 121 ha rozparcelowane w 1938 (PBN-Lubartów).

## **BARANÓW** (gm. Baranów)

W miejsce wsi królewskiej Laskowice Firlejowie w 1544 założyli miasto Baranów na 61 łanach, jako konkurencyjne przy przeprawie przez Wieprz – wobec wcześniejszego Drażgowa. W k. XVI Poczetowskich, w II ćw. XVII M. Leśniowolskiego, potem Rozwadowskiej, Chomentowskiego, od 1738 Tarły, od 1765 Małachowskich, od 1786 A. Byszewskiego, od 1833 Wichlińskiego, od 1850 Ja. Zamoyskiej. W 1870 utrata praw miejskich; własność dóbr Zofii z Zamoyskich Tarnowskiej, od 1873 Grosse, Jawitzowie, Piotrowski, Wierzbiccy, w 1938 parcelacja. Zniszczenia: w poł. XVII „Potop”, wielkie pożary 1695, 1899 i 1900, 1926, 1935, 1962, 1969 (141 budynków).  
W 1603 – 150 domów  
1864 – 159 domów ok. 1800 ludności  
1938 – ok. 200 domów 2000 ludności (50% Żydów).

Zabytkowy układ urbanist. z „wirowym” ułożeniem ulic wokół Rynku, pierwotnie czworobocznego, po zabudowaniu XIX/XX prawie trójkątnego, zabudowa po ostatnim pożarze wyburzona; rozwój wzdłuż dróg dojazdowych. W 1963 nowy most na Wieprzu, w 1970 plan szczegółowy.  
(E. Bortkiewicz, Studium hist. urbanist.; maszyn. PZK O-Lublin, 1984).

### Archit. rezydencjonalna

Na płu. zach. od miasta za stawem dostępny groblą folwark, z mur. Dworem zap. XVIII, ostatnio Wierzbickich, po II wojnie upaństw. (PGR), z rozbiórką dworu, spichlerza i stajni pozostał mur. lamus XVIII.

### Archit. sakralna

W miejsce drew. kościoła pod wezw. Św. Jana Chrzciciela wystawiony 1764-81 kościół mur., późnobarokowy wg projektu Józefa Gringenbergera, jednonawowy, bezwieżowy, restaurowany 1873 i 1956 – nr rej. A/922.

Brama- dzwonnica mur. ok. 1781

Mur cmentarza kościelnego 4 kapliczkami ok. 1781.

Plebania mur. XIX/XX., d. Organistówka Rynek 4.

Kapliczka mur. XIX przy ul. Michowskiej – na rozstaju dróg Michów – Kurów

Kapliczka mur. XIX przy ul. Puławskiej

Od XVII była synagoga drew. – nie istnieje.

### Archit. municypalna i in.

W mieście była w XVI drukarnia ariańska, szkółka i szpitali; w XIX tartak parowy, gorzelnia i cegielnia.

Zachowane: stara apteka mur. 1886 przy ul. Błotnej 2 nr rej. zab. A/891, d. szkoła drew. 1901

– Rynek 6 i mur. szkoła 1936 przy ul. Michowskiej

Ciekawsze domy: Błotna 4, 6, Puławska 28, 32, 37, 38, 41, ul. Michowska 17, 19, 26 i Baranów Kolonia: 17-stodoła.

### Zieleń i woda

Relikty ogrodu dworskiego z zachowaniem ukształtowania terenu (baza GS) w dolinie Wieprza stawy hodowlane (w 193 było 100 ha) (M.K. – III).

### Komunikacja

Miasteczko na trasie z Lublina przez Kurów, Drażgów i Łuków na Podlasie i przez Ryki na Mazowsze, który upadł po przeprowadzeniu traktu warszawskiego przez Puławę, a na Podlasie przez Kock.

Przy starej przeprawie przez Wieprz

### Etnografia

Miejscowe tradycje garncarstwa.

### Miejsca pamięci

Cmentarz paraf. I poł. XIX, pow. 1,95 ha, z ogrodzeniem i kaplicą mur. XX; na cmentarzu grób 14 powstańców poległych w bitwie pod Żyrzynem 08.08.1863 (zgrupowanie gen. M. Heidenreicha „Kruka”) i grób powstańca z 1863 r. Al. Kalickiego zm. 1916.

Przed kościołem pomnik powstańców 1863 po bitwie pod Żyrzynem i pomnik 10-lecia niepodległości z 1928.

Kirkut założony po 1623 przy drodze do Chrzążówka (dawniej Kurowa) pow. 0,9 ha, bez maceb.

## **BEŁŻYCE** (gm. Bełżce)

Miasto na prawie magdeburskim założone 1417 przez Jana Tarnowskiego woj. krakowskiego i jego brata Spytka. W II poł. XV Pileckiego, od 1551 A. Bzickiego, od 1574 Spinkowie, w XVII Orzechowscy, Gałęzowscy, Szaniawscy i Osuchowscy, w 1819 St. Kossowski, potem F. Brzeziński.

W XVI-XVII rozwój handlowy miasta, w 1648 zniszczenie przez Kozaków.

Od poł. XVI – do ok. 1769, ośrodek innowierczy. Rynek spalony 1780 i odbudowany.

W 1869 utrata praw miejskich.

W 1872 – 130 domów drewn. i 22 mur.

1931 – 5600 mieszkańców

obecnie ok. 5000

Zachowany układ urbanistyczny z ośrodkiem czworobocznego Rynku z ulicami wybiegającymi z naroży i pierzei północnej.

(Cz. Kiełboń, Studium hist. urbanist.; maszyn. PZK-O/Lublin, 1978).

### Archit. rezydencjonalna

W 1416 wymienione „castriculum” nad Bzanką przy drodze z Lublina, w XV Długosz wzmiankuje zamek z basztami i wałami. W XVI w gmachach zamkowych był zbór ariański i szkoła.

W XVII Verdim opisuje zamek opasany grubym murem. W 1829 przerobiony na browar i gorzelnię, wały i baszty rozebrano, w 1942 przebudowa na spółdz. mlecz. – mur., na parterze sklepienia kolebkowe – nr rej. zab. A/121.

Ponadto istnieje dwór mur. z lat 1840-ych Brzezińskich, w II poł. XIX Zarańskich, 1918 upaństwowiony, przebudowany w l. 1920-ych, w 1922 szpital – nr rej. zab. A/816, zachowane też 3 budynki gospod. mur. XIX.

### Archit. sakralna

Parafia powstała po poł. XIV, pierwotny kościół drewn., zamieniony w poł. XVI na zbór kalwiński.

Obecny kościół mur. pod wezw. Nawrócenia św. Pawła zbudowany w 2 etapach: przed 1654 mur. prezbiterium (może wzniesione jako zbór kalwiński przez Pawła Orzechowskiego) z drewn. nawą; po 1675 nawa mur. z wieżą fundacji Feliksa Szaniawskiego, konsekrowany 1706. Pożar 1822 i odbudowa 1855 z częściowym zatarciem cech stylowych. Restaurowany 1883, 1947, 1955. późnorennesansowy, jednonawowy, z półkolistym prezbiterium i wysmukłą wieżą od zachodu; od północy i południa kruchty, we wnętrzu na sklepieniu sztukateria – nr rej. zab. A/126.

Dzwonnica murowana. XVII barokowa, nadbudowana

Ogrodzenie mur. 1855 cmentarza przykościelnego, na którym nagrobek 1842 (Iżyckiej)

Kostnica 1855

Plebania mur. ok. 1925 z nadbudowanym I piętrem

Organistówka mur. ok. 1925 proj. B. Krauzego

Zdrój Jagiełły na zewn. Ogrodzenia kościelnego kościelnego 1 ćw. XX, z figurą króla eklektyczną, kamienną, do kolan, z k. XIX?

Bożnica mur. nie istnieje.

### Archit. municypalna i in.

W XVI była szkoła w zamku;

W XIX stacja pocztowa, sąd gminny i czworobok dREW. kramów na Rynku, gdzie zachowany d. zajazd mur.. nr 29 parterowy, o dachu trójpołaciowym.

### Archit. przemysłowa

W 1819 założono gorzelnię i browar w gmachach zamkowych, obecnie przerobione na mleczarnię.

3 kuźnie dREW. pocz.XX

1 kuźnia mur. pocz. XX

W Bełżyce - Wzgórze istniał wiatrak dREW. przeniesiony do wsi Granice gm. Chodem - por.

Od XV tradycje młyna, w XVIII młyn „Podole” z dużym stawem, zachowany dREW. młyn motorowy Szubartowskich z 1913 - ul. Prebendarska  
młyn mur. 1933 gazowy, ob. elektryczny - ul. Kazimierska

### Komunikacja

Miasto na trasie Kraków-Zawichost-Lublin-na Litwę.

Bud. Małomiasteczkowe.

Domy mieszkalne z k. XIX: ul. Kopernika 95, 131, 133,175, łączna 4;

Wzgórze 11, 47, 105, 111, Tysiąclecia 49, Wachmana 9; w ewidencji BDZ: Lubelska 29, 39; Prebendarska 13; Słoneczna 25; Spokojna 15; Tysiąclecia 42; Zielona 8, 10, 12, 22.

### Zieleń i woda

Do k. XIX zachowane były ślady kwaterowego ogrodu zamkowego ze szpalerami lipowymi.

Przy dworze Brzezińskich zachowane ślady parku z alejami drzew.

Zabytkowe zadrzewienie cmentarza przykościelnego.

Zachowany staw.

### Miejsca pamięci

Cmentarz rzym. kat. z mur. bramą 1914 - pow. 4,3 ha.

Był cmentarz ewangelicki - nie istniejący.

Były 2 kirkuty: z XVII i nowy z XIX o 700 m. od skrzyżowania ulic Krakowskiej i Kościelnej, plan nieczytelny, maceb brak, pow. 1,0 ha.

Pomnik upamiętniający egzekucję 23 więźniów AK z Zamku z 9.06.1944.

Zbiorowa mogiła więźniów Majdanka.

Mogiły 3 żołnierzy WP 1939, w tym ochotnika czeskiego.

Obelisk ku czci funkcjonariuszy poległych 23.09.1946 w walce z oddziałem „Zapory”.

### Archeologia

Żaki wymienia grodzisko wczesnośredniowieczne domniemane w miejscu zwanym Wały-Bełżyce.

## **BOBROWNIKI** (gm. Ryki)

Pierwotnie własność opactwa benedyktynów Sieciechowa, nazwa pochodna od pilnujących żeremi bobrowych dla Sieciechowa. W XV i XVI Tarłów, z których ST. Tarło wyjednał prawo miejskie 1485 na 100 morgach, przy czym warunkiem miastotwórczym była przeprawa przez Wieprz. W XVII własność Sapiehów, za długi zajęte przez A. Kotowskiego, który ofiarował Bobrowniki Janowi Wielkopolskiemu, Wielkopolskiemu ten przekazał je (wraz z Dęblinem) dla zasłużonych żołnierzy Rzeczypospolitej (stąd nazwa ulicy Grabowej). Ponieważ podważano legalność zapisu, król Leszczyński 1708 nadał Bobrowniki Szczuce, od 1726 Mniszchowie, z których Paulina wniosła je Jabłonkowskiemu – ten sprzedał je wraz z Dęblinem rządowi, który ofiarował je 1840 Paskiewiczowi za uśmierzenie powstania.

W 1869 utrata praw miejskich.

1825 i 1928 katastrofalne pożary, stąd brak zabudowy zabytkowej.

Zachowany regularny układ urbanist. z kwadratowym Rynkiem 95 x 100, z parami ulic wybiegających z naroży. Głębokość bloków = ½ długości Rynku j.t. regularne rozmierzenie sznurowe.

(J. Studziński, Studium hist. urbanist. maszyn. PKZ O-Lublin 1986).

### Archit. rezydencjonalna

Tradycje folwarku od XV, na płn. od kościoła – upadł zapewne po zbudowaniu pałacu w pobliskim Dęblinie w II poł. XVIII – dziś brak śladów.

### Archit. sakralna

Pierwotny kościół drewn. na pld. wsch. Od obecnego kościoła mur. pod wezw. Nawiedzenia NMP, wzniesionego w k. XV. Kościół ten uszkodzony pożarem i odbudowany 1637, stąd gotycko-renesansowy, podpiwniczony, bezwieżowy, ze szczytem fasady ze spływami, sterczynami i arkadowaniem. W fasadzie 2 portale manierystyczne, nad gzymsem herby właścicieli. Restaurowany 1788, 1800, 1897, 1937, 1950 – 2 -nr rej. zab. A/897

Ogrodzenie mur. zapewne XVII z blendami i szczelinowymi otworami, uszkodzone pożarem 1757, wtedy zniszczone 4 baszty obronne narożne, znane z ikonografii.

Dzwonnica – brama sprzed 1732, barokowa, przerabiana, z przejazdem arkadowym i hełmem cebulastym.

Plebania pierwotnie drewniana, podpiwniczona, w jej miejsce w XIX nowa drewn., po czym mur. dworkowa z 1926 z zabudowaniami gospod. drewn.

Synagoga drewn. spalona 1825.

### Archit. przemysłowa

Tradycje młyna XV-XVII oraz 5 oźnic słodowych.

### Zieleń

Zadrzewienie wokół kościoła oraz wysadzenie drzewami drogi do twierdzy dęblińskiej.

### Komunikacja

Miasto nad przeprawą przez Wieprz na trakcie Lublin-Stężyca; Radom-Sieciechów z rozwidleniem w Bobrowniach do Kocka oraz trakt Bobrowniki-Ryki.

W XIX w. poprowadzony został z twierdzy Iwanogrodzkiej (Dęblin) trakt militarny do przeprawy przez Wieprz.

#### Miejsca pamięci

Stary cmentarz Rzym. Kat. z I poł. XIX, powiększony 1847, o pow. 2 ha; oraz tzw. Nowy cmentarz z poł. XIX pow. 0,8 ha na płn. zach. Od osady; kilkanaście nagrobków klasycystycznych i żeliwnych neogotyckich (kadra twierdzy Iwanogrodzkiej) - nr rej. zab. A/939.

Kirkut na zachód od osady przy drodze na lotnisko, z I poł. XIX, o pow. 1,8 ha, zachowanych 10 maceb.

Pomnik fundacji Babisa z RFN 1983/4 dedykowany matce - nr rej. zab. A/999

Tablice ku czci ofiar egzekucji z 30.06.1943.



## **BORKOWIZNA** (gm. Niedzwica Duża)

Folwark założony w II poł. XIX przez M. Mazurkiewicza, właściciela dóbr Niedzwica Kościelna (M.K. - III) - w 1891 wykupił i usamodzielniał Bron. Matador, poczym rozprzedał (PBN-Lublin).

### Archit. rezydencjonalna

Dworek i ogród XIX - nie zachowane.

### Archit. sakralna

Kaplica mur. 1984.

### Miejsca pamięci

Przy drodze polnej do Wilkołaka cmentarz żołnierzy niemieckich czasu I wojny światowej, plan nieczytelny, zachowanych 5 nagrobków, pow. 0,6 ha.

## **BORKOWIZNA** (gm. Strzyżewice)

Folwark wydzielony 1874 z Kiełczewic (M.K.-I).

### Archit. rezydencjonalna

W XIX folwark o 5 budynkach drew. (sł.) nie zachowany.

### Archit. sakralna

Kościół ewangelicki drew. z pocz. XX – ob. Dom Dziecka.

### Archit. przemysłowa

Młyn wodny drew. 1920 pracujący nast. na elektryczność, obecnie nieczynny, śluza drew. uszkodzona.

### Zieleń

Ogród dworski – nie zachowany.

### Miejsca pamięci

Cmentarz kolonistów niemieckich 1 ćw. XX.

## **BYCHAWA** (gm. Bychawa)

D. Bychawa Maior lub Superior, istniała od XIV, gniazdo rodowe Bychawskich, od pocz. XVI Pileckich. Z nich Mikołaj w 1537 zakłada na gruntach wsi Bychawa miasto Kletno (nazwa nie przyjęła się). W poł. XVI posiadają Myszkowscy, potem Wierzbicki, od pocz. XVII St. Wieteski, od 1637 Pisarscy, od pocz. XVIII Stoińscy, potem Steckich, od 1802 Karola Scypio, następnie Łaniewskich i od 1856 - 66 Sarneckich. W I poł. XVII okres świetności, wtedy ośrodek kalwinizmu. W 1869 odjęcie praw miejskich. W 1877 i 1893 wielkie pożary, po czym odbudowa murowana. Po ponownym pożarze w 1901 szereg nowych budowli i inicjatyw społecznych związanych z działalnością ks. Kwiatkowskiego (1900-26).

### Układ urbanistyczny

Z prostokątnym Rynkiem, z którego naroży wybiegają prostopadle pary uliczek (j.t. zatem układ jeszcze typu średniowiecznego) i średniowiecznego wlotami traktów. Płd wsch. części miasta pochodna z okresu przedlokacyjnego, tu był zlokalizowany pierwotny kościół drewn. św. Piotra i Pawła, dopiero w pocz. XVIII przeniesienie kościoła. W płn. wsch. części miasta getto. W XVIII w. Zabudowa przekroczyła linię wałów jakimi miasto otoczone było od płn. i wschodu (ul. Kościuszki) - d. fosa = wąwóz na płd. od ul. Parkowej i Objazdowej.  
(P. Synowski, Studium hist. - urbanist., maszyn. PZK O-Lublin, 1984).

### Archit. obronna

Był tu folwark obronny - gniazdo Bychawskich; wraz z uzyskaniem praw miejskich zezwolenie Zygmunta Starego na budowę nowego zamku - por. PODZAMCZE BYCHAWSKIE.

Pierwotna obronna siedziba egzystowała nad stawem w pobliżu pierwotnego kościoła (obecnie skwer). W k. XVII lub pocz. XVIII właściciel Ossowski zniszczył „dwór starodawny pięknej budowy” - na cyplu w Grodzanach (?) - obecnie brak śladów.

### Archit. sakralna

Parafia wzmiankowana już 1326. pierwotny kościół drewn. pod wezw. Św. Piotra i Pawła - (w płd. wsch. części miasta) - ok. 1555 zamieniony na zbór kalwiński przez Andrzeja Myszkowskiego, zwrócony katolikom 1613, ale w stanie zrujnowanym.

Nowy kościół mur. sprzed 1639, być może fundacji St. Wieteskiego. Kilkakrotnie remontowany i odnawiany, m.in. 1897, uszkodzony w czasie I wojny, remont generalny 1953. jednonawowy, z węższym prezbiterium, z kaplicami i kruchtą - nr rej. zab. A/175.

Mur. ogrodzenie cmentarza przykościelnego

Plebania mur 1912-14

Organistówka mur. 1892

Dzwonnica drewn. 1847

Kaplica mur. 1909, drewn. z pocz. XX

2 bud. gospod.

Kapliczka mur. poł. XIX półkolistą, z 2 kolumnkami od frontu w miejscu d. kościoła przy ul. Partyzantów

Krzyż derw. 1915 przy ul. Wyzwolenia w miejscu d. szpitala.

Dawna synagoga mur. przy ul. Krakowskiej 9 z k. XVIII lub pocz. XIX, zniszczona w

czasie II wojny, odbud. po 1945 na remizę strażacką. Na rzucie prostokąta, z salą kwadratową poprzedzoną przedsionkiem, przedsionkiem sali bima na 4 kolumnach i polichromie. Na zewn. podziały pilastrowe, dach dwuspadowy, nowszy.

#### Archit. municypalna i użyteczności publicznej

O ratuszu brak wiadomości; w XIX: magistrat i sąd gminny – nie zachowane. Natomiast zachował się szereg budowli związanych z działalnością ks. Kwiatkowskiego: zespół szpitala mur.

1909 przy ul. Wyzwolenia, pralnia mur. 1909, szkoła mur. 1923-7 przy ul. 22 Lipca 109, łaźnia żydowska mur. 1935, przebud. na Zakład Wyrobów Gumowych.

#### Archit. przemysłowa

W XV wymieniane karczmy „na Thobaczewie”

Od XVI tradycja młyna wodnego na stawie dworskim, na którym zachowane: młyn górny drew. w ruinie ze zniszczoną śluzą drew. oraz młyn dolny drewn. Nieczynny, a staw zamieniony na zbiornik rekreacyjny po II wojnie.

Oprócz tego młyn drew. 1925 przy ul. Partyzantów spalinowy, ob. elektr.

W XIX wymieniane: tartak, cegielnia, piec wapienny i wiatrak – nie zachowane.

#### Miejsca pamięci

Cmentarz paraf. Założony w poł. XIX o pow. 1 ha – nr rej. zab. A/837 z kaplicą mur. neogot. 1888 Duniewskich.

Cmentarz wojenny 1915 o 1 km na płd. od Rynku, o pow. 0,4 ha mało czytelny.

Kirkut stary przy ul. Kościuszki poza d. wałami – nieczyt. ślady o pow. 0,6 ha

Kirkut nowy 1911 przy ul. Partyzantów 76, nieczyt., (sad) o pow. 0,5 ha.

#### Zabudowa małomiasteczkowa

Z 4 ćw. XIX drew. i mur. zachowana przy Rynku: 9, 11, 12, 17, 17, 18, 19 i ul. Kwiatkowskiego = płd. pierzeja Rynku 11-27; ul. 22 Lipca 27, 29, 37, 47 – z lat 1913-14; ul. Lubelska (d. Turobińska) – k. XIX – 1939: zwarta mur. zabudowa 4-10; zwarta drew. 11-21, zwarta mur. i drew. 23-37 i rozluźniona 45, 47, 51, 79, 81, 89, oraz na d. ulicach „zatylnych” drew. i mur. k. XIX – 1939; Batorego 2, 4, 20, Batalionów Chłopskich 11, Kopernika 10, 12, Kościuszki 1, 10, 12, Objazdowa 18a, Ściegiennego -3-7

#### Komunikacja

Miasto w węźle traktów, przede wszystkim na trakcie Lublin-Zamość (stąd ul. Bychawska w Lublinie, dopiero od pocz. XX trakt poprowadzony przez Wysokie).

Drugi trakt: Chełm-Krasnystaw-Piaski-Bychawa-Kiełczewice-urzędów-Kraśnik.

Trzeci: warszawski przez Strzyżewice.

## **CHODEL** (gm. Chodel)

Nazwa pochodna od Chodecz – strażnica, w 1436 nabył Maciejewski h. Ciołek, który tu obrał swoją siedzibę, skupiając rozległe dobra. 1517 (a nie 1440 – jak przyjmowano dotychczas) miasto na gruntach wsi Kłonica i osady targowej Chodem. Brak tu było ważnego traktu, a konkurencję stanowiło blisko położone Opole, Urzędów i Bełżce, toteż miasto słabo rozwijało się. Łącznie w Chodu i na przedmieściu Kłonica gdzie stał pierwotny kościół – było 100 domów (na 50 łanach) i 450 mieszkańców – czyli było to jedno z najmniejszych rolniczych miasteczek. Obowiązywał zakaz osadzania się Żydów.

W 1582 zapisana połowa miasta jezuitom lubelskim, którzy w 1619 objęli całość. W XVII szereg klęsk: 1629 zaraza, poł. XVII „Potop”, 1661 pożar, po czym przyznanie jezuitom aż 12 jarmarków rocznie, co już nie podniosło miasteczka z upadku. W 1770 wielki pożar, w 1773 kasata jezuitów i przejście dóbr na rzecz Komisji Edukacji Narodowej – dzierżawili Szydłowieccy i Witosławscy. Dopiero w k. XVIII osiedlenie się Żydów. W 1819 były 43 domy i 350 mieszkańców (najmniejsze na Lubelszczyźnie), toteż w 1824 zamiana na osadę. W 1842 nabył ją M. Łęczyński, po nim Krajeński, od 1859 Popow, od 1862 Al. Boski, od 1865 J. Gawlikowski. Dobra w 1875 nabył Moszadro, w 1889 Nowakowski, w 1925 parcelacja dóbr, których resztówkę (z długami) objęło Tow. Kredytowe Ziemskie. Ostateczna degradacja do roli wsi w 1864; w okresie 1843-4 było to miejsce działania ks. Ściegiennego.

W 1887-1700 osób i ok. 155 domów; pożary 1882 i 1892 – zatem zniszczona cała starsza zabytkowa zabudowa. Totalne zniszczenia 24 VIII 1914, w czasie II wojny wymordowanie wszystkich Żydów (w Poniatowej) – obecnie ok. 1400 mieszkańców, brak przemysłu i wszelkich elementów miastotwórczych.

(J. Chomicki, Studium hist.-urbanist., maszyn. PZK O-Lublin, 1984).

Chroniony układ urbanist., którego ośrodkiem jest czworoboczny rynek zbliżony do trapezu o pow. 0,5. Pierwotnie Chodel miał układ owalny-obronny „wyspy” w ujęciu Chodecki, jej dopływu i stawów. Węzeł dróg lokalnych 9do Godowa i Jeżowa) przypada poza miasteczkiem, które nie ma znamion regularności, z głównym traktem biegnącym wzdłuż zach. Pierzei. Pierwotnie szerokość działek wynosiła 10 m, na których zabudowa szczytowa z miedzuchami, od XIX/XX kalenicowa zwarta. Stodoły zgrupowane poza miasteczkiem na północ i południe.

Nie zachowały się obecnie żadne ślady obwarowań „wyspy” ale miały być tu wały, parkany i 2 wieże u wjazdu.

Na przedmieściu Kłodnickim układ przydrożniczy.

### Archit. obronna i rezydencjonalna

W 1427 wymieniany dwór rycerski w Kłonicy; a w 1570 nowozbudowane fortalium Maciejewskich oblane wodą – u zbiegu Godowskiej i Opolskiej (?).

W XVII-XVIII jezuita posiadali letnią rezydencję koło „Loretu”.

### Archit. sakralna

Parafia wymieniana w 1325 przed założeniem miasta, we wsi Kłonica (t.j. na płn. od centrum) gdzie istniał kościół drewn. paraf. Pod wezw. Św. Piotra Apostoła. Po wzniesieniu kościoła św. Trójcy w Chodlu tam przeniesiona parafia.

Kościół drewn. przeniesiony w k. XVIII do wsi Księżomierz (woj. tarnobrzeskie), z

„przełożeniem” i podwyższeniem ścian, dwukwadratowy, bezwieżowy, będący najstarszym zachowanym jakkolwiek przekształconym zabytkiem drewn. architektury sakralnej z naszego województwa.

Obecny kościół mur. pod wezw. Św. Trójcy powstał 1512-17 z fundacji bsp. Bernarda Maciejowskiego, ceglany, nietynkowany, gotycko-renesansowy, jednonawowy, z wieżą od frontu o ściętych i wyokrąglonych narożach od frontu, zwieńczoną attyką – wyjątkowy przykład tego typu architektury sakralnej.

Po 1920 przekształcenia - na wieży widoczne inne ustawienia połaci b. Wysmukłego dachu.

Pożary XVII i XIX, restauracja 1880 i po 1920 – nr rej. zab. A/5.

Ogrodenie mur. z bramką i kapliczkami XVII

Dzwonnica nowsza z belek żelaznych

Plebania mur. 1930; dom parafialny 1920

Na płd. od Chodla wśród mokradeł, mokradeł miejscu drewn. kaplicy zwanej „Lorettem” jezuiti wzniesli 1736-50 kościół mur. trójnawowy, bazylikowy, węższym prezbiterium zakończonym półkoliście, z 2 okrągłymi wieżyczkami przy apsydzie. Wnętrze było przesklepione, późnobarokowe, z polichromiami Franciszka Majera. Było to miejsce pielgrzymkowe „na zjawieniu” – po kasacie jezuitów od 1773 opuszczone, w stanie trwałej ruiny.

Opodal od pł. zach. ruiny kapliczki „na zjawieniu”.

W miasteczku przy ul. Szkolnej kapliczka mur. 1904 figura MB przy ul. Mostowej z 1912.

Była synagoga ( i łaźnia) rozebrana po II wojnie.

#### Archit. municypalna i użyteczności publicznej

W 1671 Verdum opisuje „ratusz sklepiony” (i drewn. szpital jezuitów), jezuitów 1770 „ratusz nowozbudowany” – nowobudowany płn. pierzei Rynku, a ponadto na środku Rynku „wieża miejska” najprawdopodobniej pozostałość po wcześniejszym ratuszu – nie zachowane.

W XVI wymieniane 4 karczmy, w XVIII austeria obok ratusza, do ostatnich czasów był zajazd mur. z 1893.

Zachowana tylko d. remiza strażacka mur. 1922 - ob. kino.

#### Archit. przemysłowa

Od XVI-XIX młyn wodny, zachowany jaz kozłowy ze stopniem.

#### Miejsca pamięci

Cmentarz paraf. z poł. XIX o pow. 3,5 ha, z nagrobkami od 1865;

Kirkut zlikwidowany po II wojnie.

W l. 1843-4 działał tu ks. Piotr Ściegienny.

W 1914 na płn. od miasta bitwa, stąd zbiorowa mogiła o 0,5 km od Chodla w kierunku Godowa.

#### Zabudowa małomiasteczkowa

Zabudowa d. drewn., ob. drewn. i mur. z pocz. XX – do II wojny z nich mur. charakterystyczne: Rynek 17, 23, 29 – 32, 41 – 3; Kościelna 5, Nadrzeczna 8, Targowa 3, 5, 8, Szkolna 6, 7-9, 10, 17; Poprzeczna 7, 10, Niecała 7, Polna 6, Partyzantów 15 oraz drewn.: Rynek 2-3, 8-9, Kościelna 3, 12; Szkolna 12, 14, 16; Poprzeczna 1, 6, 11, 12, 14, 16; Partyzantów 5, 7, 10, 12; niecała 12, Leśna 13,

Cmentarna 3, Opolska 3.

Archeologia

Znaleziska paleolityczne i neolityczne

## **DĘBLIN** (gm. Dęblin)

W XVI-XVII Tarłów, potem Mniszchów i Sapiehów – Sapiehów kręgu oddziaływania Stężycy, w 1676-83 cały klucz dubliński w rękach Adama Kotowskiego, później przeszła na skarb Rzeczpospolitej, 1708 nadane Ant. Szczuce, w II poł. XVIII Mniszchów, którzy wznoszą tu pałac. W 1836 zakupione przez rząd i ofiarowane przez cara Mikołaja I Iwanowi Paskiewiczowi za zdławienie powstania.

W 1837 założenie twierdzy Iwanogrodzkiej – tak nazwanej od jego imienia. Od 1886 ważny węzeł kolejowy, od 1954 status miasta, którego część stanowi osada Irena założona w 1854 a nazwana tak od imienia żony Paskiewicza.

Drugą wyodrębniającą się częścią jest d. twierdza wg projektu Iwana Dehna, pod kierunkiem inż. Rydzewskiego. Twierdza na gruntach folw. Modrycze i wsi Dęblin (liczącej wtedy tylko 14 włościan i 8 komorników). Mieszkańców wsi przesiedlono wtedy w pobliże szosy warszawskiej – jako Nowy Dęblin. W 1909 decyzja o zniesieniu twierdzy, która w czasie I wojny nie odegrała już żadnej roli.

W 1915 przywrócenie nazwy Dęblin (ale „Irena” utrzymywało się równoległe do 1954 r.).

W czasie II wojny tzw. Eorsztat, wysadzenie fortów i zniszczenie pałacu. Ustawą z 15 VII 1919 dobra przeszły na Skarb Państwa. Od 1925 w zespole pałacowym lotnicza szkoła Orląt przeniesiona z Grudziądza, obok Wytwórnia Samolotów i gł. składnica lotnicza. W 1925 elektryfikacja, w 1939 zbombardowanie osady, obecnie 17.000.

(G. Michalska, Studium hist. urbanist., maszyn. PZK O-Lublin, 1984).

### Układ urbanistyczny

Zaczątkiem miasta jest osada Irena położona na osi twierdza-Moszczanka i przecięciu drogi z pałacu do Żdźar i szosy warszawskiej. W Irenie Rynek prostokątny z parami uliczek wychodzących z naroży, działki rozmierzone ukośnie do drogi.

Po zbudowaniu kolei Nadwiślańskiej 1877 i odnogi w 1885 Dęblin-Dąbrowa Górnicza wytworzył się węzeł kolejowy o kilka km. na płn. zach. od osady, gdzie dworzec kolejowy i wille kolejarskie, co przyciągnęło tu zabudowę. W sumie miasto jest b. rozległe, w twierdzy umiejscowione wojsko, w zespole pałacowym Wyższa Oficerska Szkoła Lotnicza, obok wille oficerskie z lat 1920-ych.

### Archit. rezydencjonalna

Zespół pałacowy złożony z pałacu poprzedzonego 2 równoległymi oficynami, pawilonu ogrodowego w narożu ogrodzenia – nr rej. zab. A/960 (Kat. Zab. XVIII, z 10). Pałac wzniesiony przed 1747 dla Józefa Mniszcha, możliwe że wg projektu Antoniego Fontany, lub jego syna Jakuba, gruntownie przebudowany w latach 1780-ych przez Dominika Merliniego dla Michała Jerzego Mniszcha, po czym przebudź. ok. poł. XIX dla Paskiewicza, spalony w czasie I wojny, odbudowany 1924-7 wg projektu arch. Antoniego Dygata z przekształceniem wnętrz. przeznaczony na Szkołę Lotniczą. Ponownie spalony w czasie II wojny i odbudowany 1950. Klasycystyczny, piętrowy, podpiwniczony, w przedłużeniu parterowe skrzydło – d. oranżeria.

Na osi portyk o 4 kolumnach toskańskich w wielkim porządku, dach czterospadowy. Oficyny z 4 ćw. XVIII, być może wg projektu Dominika Merliniego, przebudowywane w XIX i XX, piętrowe, podpiwniczone, od frontu płytkie portyki toskańskie.

Pawilon ogrodowy mur. ok. 1770, przebudowany w XIX. Klasycystyczny, na rzucie koła, piętrowy, zwieńczony kopułką blaszaną ze sterczyną.



Na terenie parku ponadto budynki mur.:

d. dom ogrodnika

d. kordegarda

willa Komendanta Szkoły i 6 willi oficerskich zach. części parku.

### Archit. sakralna

Kościół drewn. pod wezw. Św. Piusa V był pierwotnie cerkwią unicką w Łosicach, przewieziony i przebudowany 1928-9, wtedy erygowana w Dęblinie parafia.

Kościół rozbudowany 1960 (lewa nawa i zakrystia) - rokokowy, przebudowany - nr rej. zab. A/67/w; (Kat. Zab. VIII, z. 10).

Obecnie obok starszego powstał nowy duży mur. kościół, który przejął wezwanie św. Piusa V, a drewnianemu nadano wezwanie O. Kolbe - przeznaczony do przeniesienia w pobliże dworca PKP (Sch.).

W cytadeli riuny cerkwi z poł. XIX i d. plebania mur. poł. XIX.

W l. 1840-ych w kierunku Stężycy poza granicami dóbr była cerkiew prawosławna otoczona cmentarzem (dla żołnierzy garnizonu twierdzy) - cerkiew zniszczona, ślady zdewastowanego cmentarza.

W mieście kapliczka drewn. 1880 przy ul. 1 Maja.

### Archit. przemysłowa

W XIX był młyn, browar i 100 małych zakładów przemysłowych.

### Zieleń

Za Niszów park 1779 wg projektu Jana Chr. Schucha, przekształcony w 1790 na park angielski wg projektu Mac Claira z wielkimi trawnikami i duktami widokowymi „beautiful”. W 1920 niwelacja terenów pod lotnisko, wycięcie alei lipowej prowadzącej ku płu. W parku wille dworskowe wyższych oficerów i budynki Szkoły Orłąt z l. 1920-ych.

Park nadal zachował duże walory i oś kompozycyjno-widokową, cenny drzewostan, staw z wyspą dostępną mostkiem, na której pawilon zw. Świątynią Wspomnień z 1780 wg projektu Dominika Merliniego, przekształcony w XIX na mauzoleum Paskiewiczów rozebrane po 1955.

Zachowana aleja lipowa wzdłuż ul. Stężycy (M.K. -II, Tenże Ewidencja parku, 1987 i projekt waloryzacji).

### Miejsca pamięci

Cmentarz wojenny z 1916 na pld. zach. od miasta tzw. „Bellona”, o pow. 0,5 ha, z mogiłami z I wojny, żołnierzy poległych w 1920 (również krasnoarmiejców), lotników 1927-37, poległych w 1939.

Cmentarz rzym. kat. z 1924 o pow. 5 ha

Cmentarz komunalny z 1935 o pow. 2,3 ha, z kwaterą AK i pomnikiem poległych 1939-45, z kwaterą jeńców radzieckich.

Cmentarz prawosł. zdewastowany, o pow. 2 ha w kierunku Stężycy.

Pomniki: Lotników przy WOSWL, Kolarzy poległych 1939-44 na dworcu PKP, jeńców radzieckich przy ul. 15 Pułku Piechoty kaprała Okurzanego, na skarpie wiślanej - upamiętnienie forsowania Wisły 1-3 VIII 1944 - tablica przy moście

W czasie II wojny był stalag jeńców radzieckich - zginęło 80 000 Rosjan i 5 300 Żydów.

### Zabudowa małomiasteczkowa

b. skromna mur. z k. XIX i XX. Zespół do ochrony ul. Warszawska 35-41, 55-7, 65 oraz drew. Warszawska 27-9, 58. Postulat zakazu zabudowy d. Rynku.

W d. wsiach dołączone do miasta: Rycice, Mierzwiaczka, Młynki, Masów, Michalinów – miały typową wiejską zabudowę, obecnie w jej miejsce nowe wojskowe osiedla Rycice, Masów i Masów III o wysokich blokach.

### Komunikacja

Zespół w rozwidleniu Wisły i Wieprza, o znaczeniu strategicznym.

Ul. Mickiewicza i Massowka są reliktem d. traktu, XIX-wieczny układ dróg Kozienice-Moszczanka i Irena – PKP powinien być zachowany (co koliduje z projektowaną estakadą).

W Dęblinie wytworzył się węzeł kolejowy z zabytkowym drewnianym dworcem z l. 1870-ych przeznaczonym na Muzeum, starą parowozownią, wieżą ciśnień, 4 budynkami mieszkalnymi kolejarskimi oraz willami mur. 15, 17, 23 i drew. – nr 1, 3, 13.

## **DRATÓW** (gm. Ludwin)

### Archit. sakralna

Nad jeziorem była pierwotna cerkiew gr. kat. drewn. spalona (Sch.) - w Dratów Kolonia, nad jeziorem, poblizu, poza szosą - Cerkiew mur. unicka z poł. XIX, od II poł. XIX prawosławna - nr rej. zab. A/986 (1-3).

D. plebania ob. dom mieszkalny, XIX - nr 91, drewniana oszalowana, kryta dachem dwuspadowym pobitym blachą, siedmioosiowa z gankiem, wewnątrz dwutraktowa.

### Zieleń i woda

Aleja dojazdowa do cerkwi (nie dochodząca do szosy) i drzewostan wokół niej - br rej. A/986 (1-3). W Dratów Kolonia jezioro o pow. 107 ha przy budowie kanału Wieprz-Krzna otoczone wałem i zamienione na zbiornik retencyjny o pow. 160 ha.

### Bud. ludowe

Nr 24, 35, 54, 56, 59, 93, 94, 97, 110, 118, 122, 125, 128 - domy drewn. i mur. k. XIX - 1930 nr 46 - dom i zabud. gospod. nr 47, 91 - zabud. gospod.

### Miejsca pamięci

Stary cmentarz unicki nad jeziorem - nie egzystuje - w Kol, Drarów. Nowszy cmentarz prawosławny z pocz. XX, od 1965 nieczynny, o pow. 0,31 ha na miejscu starej cerkwi i cmentarza nad jeziorem stał krzyż drewn. w otoczeniu drzew (zniszczony): obok mur. obelisk z 1928 ku czci poległych w 1918 członków POW.

## **DRAŻKÓW** (gm. Ułęż) / = Drażgów, Drzązgów/

Od XV wieś Drażgowskich, którzy lokowali miasto przed 1517 przy przeprawie przez Wieprz (w 1544 Firlejowie założyli konkurencyjny Baranów) od 1530 Kłoczkowski, w 1544 ponowny akt lokacyjny i od 1712 Stadnickich, których Teresa wnosi Ossolińskiemu, od. pocz. XIX Tarnowscy, którzy 1818 obejmują prawa miejskie. W 1826 Antoni Maciejowski kupuje dobra i zakłada rezydencję, od poł. XIX Karol Meizner, potem Rudnickich, Bielickich, w 1889 Światopełk - Czertwertyńska, a po niej Ign. Ginczelowski, który rozprzedaje dobra.

W 1827 - 138 mieszkańców i 50 domów, w 1929 - 454 mieszkańców i 114 domów.  
W 1940 pożar strawił wszystko, łącznie z kościołem.

### Układ urbanistyczny

Zatarty, ośrodkiem był Rynek 100 x 75 mieszczący 7-9 działek o szer. 10 m. W pierzei, na zachód od Rynku równoległa do niego droga - był to układ d. nawsia. (I. Mazur - Tymburska, Studium hist. urbanist., maszyn. PKZ O-Lublin, 1984).

### Archit. rezydencjonalna

W 1826 z materiałów zgromadzonych na kościół Ant. Maciejewski zbudował dwór i zespół folwarczny - rozebrane po II wojnie, usytuowane w pld. wsch. części osady, gdzie dziś domy 44-45.

### Archit. sakralna

Parafia utworzona 1334-5 przez Jana Bodzantę bsp. krakowskiego, krakowskiego oparciu o Fundację Drażgowskich, z kościołem I drewn., zamienionym w poł. XVII na zbór; II kościół drewn. pod wezw. św. Trójcy - wzniesiony staraniem ks. Michała Wierzbowskiego w 1771 usytuowany był w pln. wsch. narożu Rynku, spalony 1940 i nie odbudowany.

Plebania z 1781, drewn. otynkowana, parterowa, pierwotnie z gankiem (pozostałością są półkolumny toskańskie), po II wojnie przebudowana, utraciła cechy stylowe (Kat. Zab. X, z. 21).

### Komunikacja

Miasto przy przeprawie przez Wieprz, na trakcie Lublin-Kurów-Drażgów-Tuchowicze-Łuków, obecnie szosa Baranów-Sobieszyn-Ryki.

### Miejsca pamięci

Cmentarz paraf. z k. XVIII, nieczynny, na pln. wschód od osady, przy drodze polnej do Sobieszyna, o pow. 0,45 ha.

### Bud. ludowe

Domy drewn. 1918-39: 1, 2, 4, 6, 7, 9, 10, 17-20, 22, 24, 29, 30, 42, 46, 48, 51, 54, 57, 58

Zabud. gospod.: 1918-25: 2, 43

Zabud. Drażgów Kol.: domy drewn. I. 1930-e: nr 79, 83, 84, 88, 95.

## **FIRLEJ** (gm. Firlej)

Miasto założone prawdopodobnie 1557 przez Mikołaja Firleja z Dąbrowscy nad jeziorem Firlej, przy trakcie Lubartów-Kock, od pocz. XVII Zasląwskich, od 1688 Józefa Karola Lubomirskiego, za którego ożywienie gospodarcze i przywileje (1700). W 1712 Anna Lubomirska wnosi miasteczko Pawłowi Sanguszcze, którego syn uwalnia mieszczan 1796 od pańszczyzny i zakłada 1816 cech zbiorczy. W l. 1830-40-ych hr. Łubieńskiego.

W 1843 po jego bankructwie zajęte przez Bank Polski wraz z dobrami lubartowskimi. W 1858 nabył hr Mycielski, sprowadzając tu kolonistów niemieckich (stąd protestanci).

W 1869 utrata praw miejskich - było to jedno z najmniejszych miasteczek prywatnych rolniczych na Lubelszczyźnie.

1910 - ok. 2000 mieszkańców

1946 - 800 (po eksterminacji Żydów)

1960 - 4800

W 1915 zniszczenia zabudowy i wielki pożar 1953.

### Układ urbanistyczny

Chroniony, z XVI; ośrodkiem czworoboczny Rynek, 100x110 z parami ulic wychodzących prostopadle z naroży i jedna z naroża płd. wschodniego, plan otwarty, brak dominant, kościół poza Rynkiem.

(J. Studziński, Studium hist.-urbanist., maszyn. PZK O-Lublin, 1984).

### Archit. sakralna

Pierwotny kościół drewn. ok. 1557 filialny Lubartowa, oddany wkrótce innowiercom. Kolejny z 1685 staraniem ks. Mateusza Graniewskiego.

Obecny kościół drewn. pod wezw. Przemienienia Pańskiego, zbudowany 1879-80 staraniem ks. Remigiusza Krześniaka, remontowany 1938, parafia od 1920.

Jednoprzestrzenny, na rzucie prostokąta zamkniętego trójbocznie, stromy, płaski, dach dwuspadowy kryty blachą - nr rej. zab. A/920, (Kat. zab. VIII, z.11).

Ogrodzenie mur. cmentarza

Dzwonnica mur.

Brama mur. 1907

Plebania mur. 1886 - rozebrana 1982.

### Archit. użyteczności publicznej

W okresie staropolskim był ratusz i karczma w Rynku; w XIX urząd gminy i szkoła elementarna (Sł.)

### Archit. przemysłowa

Fabryka kos i sierpów Banku Polskiego „Firlej” oparta o produkcję stalowni w Serocku, utworzona po 1843, po 1860 zbankrutowała (Sł.); młyn drewn. 1939 nieczynny.

### Komunikacja

Miasteczko na trakcie Lublin-Lubartów-Kock

### Miejsca pamięci

Cmentarz paraf. z 1804, o pow. 2 ha z mur. kaplicą grobową Rentów 1938, na cmentarzu krzyż drew. 1768, mogiła ofiar mordu 1943, grób żołnierza Armii Czerw. 1944; 4 groby funkcjonariuszy MO 1945-6. W zakrystii ołtarz polowy 1 Pułku Ułanów 1831.

### Zabudowa małomiasteczkowa

Przeważnie drew., rozluźniona, szczytowa, domy parterowe, dwutraktowe, kryte dwuspadowo, lub naczółkowo, z k. XIX oraz 1920-30.

Rynek: 1, 5, 16, 19, 20, 21, 22

Cmentarna: 3, 5, 7, 15, 17, 19

W osadzie były piece garncarskie z drewna i cegły z lat 1930-ych, ostatnio rozebrane.

**GIEŁCZEW** (gm. Krzczonów)

W XVI Pełki i Pszonaków, Pszonaków poł. XVII Stryjowskiego i Sobieskich.

Archit. rezydencjonalna

W XIX był folwarczek z parkiem (Sł.), po których brak śladów.

## **GIEŁCZEW** (gm. Piaski)

Wieś szlachecka, na gruntach której w XVI założone Piaski.

### Archit. rezydencjonalna

W XIX miał tu istnieć folwark należący do ekonomii lubelskiej (Sł.) brak śladów.

### Archit. sakralna

Parafia wymieniana w 1325 z kościołem drewn. św. Mikołaja – od XVI jako parafialny w Piaskach. W 1960 przeniesiono do Giełczwi drewn. kościół mariawitów Chmiela (Sch.).

### Bud. ludowe

Domy drewn., murowane oraz drewn.-mur. z 3 ćw. XIX – 1935: nr 4, 24, 31, 32, 33, 34, 36, 39, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 63, 66, 67 oraz zabul. gospod. drewn. i mur. 1920 – 36: nr 6, 57, 66.



## **GÓRY** (gm. Kurów)

Wieś dawniej zwana Górny Folwark, w 1878 r. odłączony od Arkuszowa.

Archit. rezydencjonalna i folwarczna

Wg. Sł. Geogr. - po 1878 istniał folwark o 8 budynkach dREW. (Sł.).

## **GÓRY** (gm. m. Kraśnik)

### Miejsca pamięci

Mogiły żołnierzy WP z 1939.

### Bud. ludowe

Była chałupa z 1800 zinwentaryzowana 1984 - nie istnieje /Gór. I/.

## **GÓRY** (gm. Urzędów)

### Miejsca pamięci

Kirkut, na którym mogiły ofiar hitleryzmu - o pow. 0,009 ha.

### Bud. ludowe

Nr 13 - chałupa z 1880

Nr 44 - chałupa z 1900

Pozostałe 1910-1930: nr 5, 11, 21, 47 oraz zabud. gospod. : 4, 5, 10, 11,47.

## **GÓRY** (gm. Wojciechów)

### Bud. ludowe

Domy drew. z lat 1920-ych: nr 4, 6, 12, 16, 28, 34, 45

Zabud. gospod. z lat 1920-ych: nr 10, 16, 28.

## **GRABOWIEC** (gm. Łaziska)

### Bud. ludowe

Domy drewn. 1900-20: nr 3, 5, 20, 21, 23.

Domy i zabud. gospod.: nr 9 oraz 15 - dom i komora z 1860.

## **IRENA** (cz. m. Dęblin)

Wsie Modrzyce i Dęblin będące w XVIII własnością Mniszchów, potem Jabłonkowskich – zostały zakupione w 1836 przez rząd carski i nadane Iwanowi Paskiewiczowi za zasługi w tłumieniu powstania listopadowego. Paskiewicz założył folwark nazwany od imienia żony (Polki) Ireną; obok po 1837 powstała twierdza, w związku z czym dawny folwark rozrósł się w osadę, która 1854 uzyskała prawa miejskie; zwana łącznie z twierdzą Iwanogrodem, od 1915 Dęblin, ale dla części dawnej Irenej nazwa ta utrzymywała się do 1954 – kiedy Dęblin ostatecznie wchłonął Irenę. Jej usytuowanie: w miejscu przecięcia drogi z pałacu do Żdżar z szosą warszawską, tu prostokątny rynek z uliczkami wychodzącymi prostopadle z naroży, działki wytyczone ukośnie, stąd domy na rzutach trapezowatych .

(G. Michalska, Studium urbanistyczne., maszyn. PKZ O-Lublin 1985).

### Archit. sakralna

Na teren d. osady Irena przeniesiono z Łosic w 1926 d. cerkiew unicką drewn. trójnawową bazylikową, przebud. 1928, rozbud. 1960, pod wezw. Piusa V.

Obecnie obok wzniesiony nowy mur. kościół, który przejął wezw. Piusa V, a staremu nadano wezw. O. Kolbego – nr rej. zab. A/67/w

– obiekt przeznaczony do przeniesienia w pobliże stacji PKP.

## **JANOWIEC** (gm. Janowiec)

Pierwotnie wieś Serokomla własność Zaklików h. Serokomla, którzy w k. XV sprzedają ją Mikołajowi Firlejowi. W rękach tej rodziny do poł. XVII w. Z nich Piotr I Firlej przed 1526 buduje zamek, w 1537 zakłada miasto Janowiec na trakcie radomskich, organizując tu przewóz przez Wisłę konkurując z pobliskim królewskim w Woyszynie. W 1580 nowelizacja przywileju lokacyjnego, w którym mowa o drugim Rynku zwanym Żydowskim, miasto rozszerzyło się ku wschodowi.

Zniszczone wraz zamkiem w czasie „Potopu”, od 1654 Lubomirskich, których Marcin w 1783 sprzedaje je Mikołajowi Piastowskiemu. Po nim Józef Potocki i od pocz. XIX Oławscy, za których w czasie kampanii napoleońskiej zamek popada w ruinę, a rezydencjonalnymi stają się sąsiednie Oblasy. Oławscy dążą do odjęcia Janowcowi praw miejskich, co staje się w 1869 r. Od 1890 właścicielem dóbr jest Feliks Ćwirko-Godycki, który ze wzgórza zamkowego wydziela hipotecznie „Janówek” z willą, która uległa zniszczeniu wraz z całym miasteczkiem 1915 r. W okresie międzywojennym uboga odbudowa, w czasie ofensywy 1944 półroczny front, zniszczenia 80% zabudowy.

W chwili obecnej 1000 osób mieszkańców (docelowo 1500).

(J.T.Cz. – Studium urbanist., maszyn PKZ O-Lublin 1989, Kat. Zab. III, z. 6, ST. Janusz Monografia hist. Janowca, maszyn. 1974).

### Układ urbanistyczny

W całości pochodzący z XVI-XIX, rozciągnięty wąskim pasem u podnóża góry zamkowej, ograniczony od płd. zalewowym terenem, na którym rzeczka Plewka wykorzystująca starorzecze Wisły.

Plan miasta otwarty z Rynkiem lokacyjnym prostokątnym 40x70 i Rynkiem II prawie kwadratowym, oba z wirowym układem ulic. Z nich ul. Radomska stanowi miejski odcinek traktu radomskiego, Sandomierska wyjazd na łąki do d. przewozu, Młynarska wyjazd w kierunku Woyszyna, a Lubelska odnogą traktu stanowiącą pierwotnie objazd wzgórza zamkowego, później – drogę do Puław, które od XVIII w. zaczęły odgrywać dużą rolę. Układ historyczny o dość regularnych blokach i działkach 10x35, zamknięty od zachodu cmentarzem z poł. XIX, od wschodu d. kirkutem.

Obecnie poprowadzona obwodnica omija d. centrum – wylotem w miejscu cmentarza, gdzie szkoła i osiedle mieszkaniowe. Tworzy się tu tzw. Nowy Janowiec.

### Archit. obronna i rezydencjonalna

#### Zamek

Być może w k. XV Janowscy z Janowic rozpoczęli na wzgórzu zamkowym budowę zamku, ale faktycznie I faza zamku w obrębie murów jak obecnie powstała za Firlejów, przed 1526 – jako zamek bastejowy porównywalny z twierdzą Jałowiec.

W l. 1580-ych za Andrzeja Firleja rozbudowa przy udziale Santi Gucciego, z krążgankowym dziedzińcem wzorowanym na Wawelu – jedynym w tej części kraju, ze zwieńczeniem kurtyn obronnych attykami i dalszymi przekształceniami we wnętrzu. W 1657 zamek zdobyty i uszkodzony przez Szwedów, odbudowany w 3 ćw. XVII przez Jerzego Sebastiana Lubomirskiego być może przy udziale Tylmana z Gameren – z amfiladą wewnątrz od strony Wisły.

Po poł. XVIII odnawiany przez Marcina Lubomirskiego, ale w k. XVIII podupadły. W czasie kampanii napoleońskiej „wyrwano z murów wszelkie drewno i żelazo na

przeprawę przez Wisłę”, odtąd nieużytkowany.

W 1927 zakupiony jako resztówka przez inż. Leona Kozłowskiego i remontowany gospodarczym sposobem. W 1976 wykupiony przez Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu i odtąd prace badawcze i zabezpieczające, obecnie prace cząstkowe docelowe wg projektów arch. Tad. Augustynka. Projekt przewiduje utrzymanie stałej ruiny z wyeksponowaniem i uczytelnieniem elementów sztuki obronnej.

(M. i A. Kurzatkowscy, Ruiny zamku w Janowcu, maszyn. 1968; Badania archit. I etap H. Siuder – do 1985, II etap A. Gruszczycki – w toku; Badania archeol. – M. Supryn 1974-87 – opracowanie w toku; projekt trwałych zabezpieczeń i rewaloryzacji – T. Augustynek – w toku).

### Willa Janówek

Jałówek pocz. XX Feliks Ćwirko-Godycki wzniósł na wschodnim skraju wzgórza zamkowego mur. piętrową willę z czerwonej cegły zniszczona całkowicie 1915.

### Dwór z Moniaków

Na zakupionym przez Muzeum terenie w płn. części wzgórza zamkowego stanął w l. 1977-9 drewn. dwór XVIII/XIX przeniesiony z Moniaków –por. rej. zab. A/600

Obok stodoła drewn. z Wylęgów XIX – nr rej. zab. A/788;

Spichlerz drewn. XIX/XX z Kurowa – nr rej. zab. A/812.

Obecnie dokonywane jest zagospodarowanie terenu: kolisty gazon z podjazdem od frontu, regularne partery kwiatowe przed elewacją ogrodową i alejki łączące ten zespół mini-skansenu bud. dworskiego resztą parku.

### Archit. sakralna

Parafia z kościołem drewn. wymieniana 1326/Sz., Kat. Zab. III, 6, L. Bień – Monografia kościoła, maszyn. 1974).

Wg Długosza w 1350 bsp. krak. Bodzanta ufundował kościół mur. pod wezw. Św. Małgorzaty – mały, jednonawowy, wtopiony w obecny jako jego płn. nawa. W 1537 rozbudowa renesansowa, po czym dalsze przekształcenia ok. 1585-1600. uszkodzony 1914 i odbudowany (dachy). Oprócz części gotyckiej jednonawowy korpus renesansowy z wieżą dzwoniczą od zachodu, przesuniętą z osi fasady, krytą namiotowo, o charakterze włoskich dzwonnicy.

Prezbiterium zamknięte ścianą prostą zwieńczoną szczytem, co tworzy tylną fasadę – nr rej. zab. A/500.

Ogrodzenie mur. z bramkami renesansowymi.

Plebania mur. 1614 – piętrowa (podwyższona?), podpiwniczona, kryta dwuspadowo, przed plebanią taras mur. z rzeźbą lwa zapewne z zamku.

Kościółek szpitalny, pierwotnie drewn. pod wezw. św. trójcy. W 1610-13 ufundowany przez Barbarę Tarłowa mur. kościół pod wezw. Św. Cecylii, ze szpitalikiem mur. usytuowany przy ul. Radomskiej, w 1819 spalony i nie odbudowany. Fundamenty odkryte badaniami archeologicznymi – nr rej. zab. A/926.

W 1985, tuż obok bezprawnie usytuowany nowszy budynek mieszkalny. Pod skarpą wzgórza resztki mur. plebanii szpitalnej włączone w budynek XX w., reszta obszernego majdanu nie zabudowana, w części przeznaczona na bud. administracyjny (J. T. Cz. – Nieistniejący kościół szpitalny św. Cecylii, maszyn. 1983; Bad. archeol., J. Cichomski, maszyn. 1990).

Synagoga mur. XVI-XVII znajdowała się przy Rynku Żydowskim, zniszczona w czasie II wojny, w jej miejsce przeniesiony drewn. budynek apteki.



### Archit. municypalna

Wg rysunku Dahlberga z 1656 na rogu Rynku I i Sandomierskiej istniał ratusz mur. piętrowy z wieżą, manierystyczny, w XVIII drewniany, zniszczony przez właścicieli miasta Oławskich w 1820.

### Archit. przemysłowa

Od XVI młyn wodny na stawie zamkowym zasilanym Plewką;

Od XVI także browar nad uregulowaną odnogą Plewki, do ostatnich lat ruiny XVII-wiecznego browaru z białego kamienia na przedmieściu Praga.

### Zieleń

Na plateau wzgórza zamkowego pozostałości parku z XVIII w., z cenną altaną lipową i sad - d. ogród typu „Cottage”. W parku figura z barokową głowicą i 3 krzyże dREW. przeniesione tu w okresie międzywojennym przez L. Kozłowskiego.

### Miejsca pamięci

Cmentarz paraf. z poł. XIX z nagrobkami Czaplińskich, Marcinkowskich i Lisowskich. Kirkut przy ul. Młynarskiej - bez maceb, teren niezabudowany pod skarpą.

Pomnik ku czci ofiar II wojny - w Rynku I;

### Komunikacja

Na trasie Radom-Lublin z przewozem w Woyszynie i Janowiec-Mięćmierz.

### Militaria

W 1812-13 Rosjanie zbudowali dREW. most przez Wisłę w kierunku Podgórze, „okryty” baterią ziemną po stronie Janowca (Wisła zabrała w 1814), stąd łąki nad Plewką nazywane „Na okopach”.

### Zabudowa małomiasteczkowa

Niegdyś drewniana i dREW. mur. z podcieniami, obecna odbudowana po I i II wojnie bezstylowa, ale utrzymana w skali tradycyjnej - parterowa, rozluźniona, z miedzuchami, w Rynku I piętrowa, zwarta. Jedyny zabytkowy dom przy Rynku II nr 10 mur. z XIX.

## **JASZCZÓW** (gm. Milejów)

Gniazdo Jaszczewskich, w I poł. XVI Spinków, w II poł. XVI-XVII Suchodolskich, którzy wznieśli tu zbór ariański. Następnie Drewnowscy i Potoccy, od 1812 hr Onufry Kicki, po nim syn Ludwik z żoną Natalią z Biszpingów; ostatnimi właścicielami resztówki są potomkowie gen. Bagińskiego (M.K. -I).

### Archit. obronna i rezydencjonalna

W XV i XVI wymieniany folwark obronny (ZL, IV s. 140, 161, 243; LR) nazywany przez Sł. Geogr. „pozostałościami zamku”, położony na lewym brzegu Wieprza, przebadany archeologicznie – stwierdzony dwór.

Obecny dwór drewn. z pocz. XIX, na kamiennej podmurówce, parterowy, kryty rozsiadłym czterospadowym dachem o wydatnym okapie wspartym podcieniem wzdłużnym w elewacji ogrodowej – nr rej. zab. A/105.

W pobliżu dworu piwnica sklepiona – pozostałość dworu alkierzowego rozebranego przez Niemców (wg Wiercieńskiego był to dwór z wieżyczkami po obu końcach). (Kat. Zab. VIII, 10; M.K. -I; Pet.)

### Archit. sakralna

Wg wizytacji z XVIII we dworze była kaplica filialna Biskupic (Sch.), kapliczka mur. XVIII barokowa, słupowa = figura przydrożna

### Archit. przemysłowa

Od XV tradycja młyna wodnego; zachowany młyn drewn. 1941 spalinowy, ob. elektryczny; w XIX wymieniane: gorzelnia, cegielnia i piec wapienny (Sł.).

### Zieleń

W XIX park krajobrazowy ze stawami, nad urwistym brzegiem Wieprza – nie zachowany oprócz alejki jaśminowej i resztek sadu. (M.K. – I).

### Komunikacja

Wieś przy gościńcu do Łącznej.

Był budynek stacji kolejowej drewn. XIX/XX przeniesiony ostatnio przez P. Pędziszę do Jakubowic Murowanych jako mieszkalny.

### Miejsca pamięci

Niedaleko dworu miałyby się znajdować „groby ariańskie”, wg opisu z 1882 r. na terenie d. parku był kopiec przy zboczu doliny, badany przez Kickich, gdzie znaleziono szczątki trumny i kości.

### Archeologia

W kierunku Łysołajów grodzisko wczesnośred.

### Bud. ludowe

Domy drewn. II poł. XIX – 1939: nr 1, 2, 11, 22, 30, 32, 36, 46, 49, 52-4, 58/59, 61, 99 (z 1800 r.) 100, 101, 117, 123, 124, 146, 175, 179, 181, 184, 225

W Jaszców Kol. domy drewn. 1910: nr 21 i 22.

## **JEZIORZANY** (gm. Jeziorzany)

- w Ziemi Stężyckiej. Lokacja miasta na prawie magdeburskim 1498 przez Mikołaja z Ostrowa h. Rawicz wydana dla wsi Przytoczno zwanej Łysobyki - najpewniej nie zrealizowana z powodu śmierci Mikołaja.

W 1533 nowy przywilej lokacyjny (bez zatwierdzenia królewskiego?) za Łukasza Zbąskiego - Nowe Przytoczno na Wyspie Wielicka zwane też Łukaszowem.

Miało ono prawo „budowy portów”, odzysku łąk na lewym brzegu Wieprza (wieś Węgielnik), warzenie piwna i prawo składu drewna na spław po obu brzegach.

Brzegi te łączył „Wielki Most”, za mostem było już w XVI przedmieście Budzyń i Drewnik. Zbąscy - żarliwi innowiercy - posiadali miast odo 1660, po czym ST. Leszczyński, Rzewuski i Wereszczyńscy, którzy w 1768 sprzedają Przyłuskiemu; po nim Żabicki, Szymborski

i XVIII/XIX Prot Potocki, który zbankrutował, a jego dobra przeszły na Bank Polski (wydzierżawiane: w. XIX Przanowscy, w XX Kuszłowie).

W 1871 utrata praw miejskich.

W 1569 - 400 mieszkańców

1810 - 640 mieszkańców i 125 domów, w tym 1 mur.

1868 - 1027 mieszkańców

1910 - 1962 mieszkańców i 62 domy

W 1859 wielki pożar, liczne powodzie, w czasie II wojny spalony Budzyń, po II wojnie nazwa Jeziorzany.

(J. Wolski, Studium urbanist., maszyn. PKZ O-Lublin, 1986).

### Układ urbanistyczny

Chroniony - nr rej. zab. A/929

Dobrze zachowany układ 1533 „na wyspie” oblanej niegdyś wodą (zachowany jeszcze ciek wodny i jeziorko za kościołem), z „Wielkim” stałym mostem do Przytomna miejscu obecnego na szosie warszawskiej.

Rynek 60x70 położony na odgałęzieniu traktu Łuków-Michów przy przeprawie. W płn. pierzei Rynku zachowane autentyczne podziały parceli i bloków.

Brak jest dominant, natomiast zachowana jest skala i klimat szczytowej dREW. zabudowy o jednolitych zwartych zespołach wzdłuż ul. Warszawskiej /=Budzyń wykształcony już w XVI/, Kościelnej, Babiej, Browarnej, Przejazd i Jeziornej.

### Archit. sakralna

Parafia powstała w XVI za Zbąskich, z kościołem I dREW. zamienionym 1601 na zbór; II kościół dREW. 1694-1798.

Obecny kościół mur. pod wezw. Św. Trójcy z ok. 1798, przekształcony nieco w 1836, skromny klasycystyczny jednonawowy, bezwieżowy.

Ogrodzenie mur. z bramką

Plebania 1896 dREW. otynkowana z dachem naczółkowym i gankiem oszklonym.

Dzwonnica dREW. wymieniona 1983 na murowaną

### Archit. municypalna

Był ratusz dREW. w pocz. XIX i austeria - spalone 1843.

### Zieleń

## Zadrzewienie wokół kościoła

### Komunikacja

Miasto położone wyspowo nad Wieprzem i jego odnogą, oblane ciekami wodnymi; na Wieprzu stały most od XVI (?) przewóz i spław drewna.

Miasto przy drodze Łuków-Michów-Lublin. 0,3 km od Przytoczna położonego na drugim brzegu Wieprza, gdzie trakt Kock-Ryki (z odgałęzieniem na Michów) przejmującego część handlu.

### Miejsca pamięci

Cmentarz przykościelny, a paraf. przeniesiony 1830 do Przytoczna

### Bud. ludowe

Domy drewn.: ul. Jeziorna 2 z 1800 i 3, ul. Warszawska 30 i 69 z 1910-20, ul. Ogrodowa - d. Stodolna.

## **JÓZEFÓW** (gm. Józefów)

Lokacja 1687 przez Andrzeja Potockiego obok wsi Kolczyn. Zniszczenie wojnami północnymi i pożarem 1729. od początku równouprawnienie Żydów wyjętych spod jurysdykcji miejskiej. W 1751 Zofia Krasiński 1o Tarłowa wnosi Antoniemu Lubomirskiemu, od 1776 ich syn przysposobiony Alex. Lubomirski, od 1806 jego córka Rozalia za Wacławem Rzewuskim, od 1825 Ksawery Niesiołowski, po nim Idalia Solińska. W 1869 utrata praw miejskich. W 1880 dobra wystawione na licytację nabył Tadeusz Plater - Zyberg, w 1897 odkupiła Eleonora Przewłocka, po 1919 Rostworowscy, którzy na wielką skalę rozwinęli sadownictwo, przed II wojną Zakrzeńskiego.

(M. Niedzielska, studium urbanist., maszyn. PKZ O-Lublin, 1984).

### Układ urbanistyczny

Chroniony, ośrodkiem Rynek 60x70 o 7-8 działkach po 8 m.

Szer., głębokość bloków płytka, tylko po 25m. Pierwotna rozbudowa tylko w blokach przyrynkowych, dalej bowiem od zach. i pld. przebiegały wały i mury z 3 bramami na traktach: Lubelską, Zamojską i Chruslińską od wschodu. Układ b. regularny, z parami ulic wychodzących z naroży Rynku. Rozwój ku ptn. gdzie drugi plac targowy, a obecnie rozwój przewidziany ku wschodowi, gdzie piękne sady.

1764 - 172 domy - 1700 mieszkańców

1827 - 132 domy, w tym 105 mur.

1881 - 50 domów mur. i 140 dREW. (po pożarze) - do 85% Żydów

1914 - po pożarze 25 domów

1944 - ponowne zniszczenia

1972 - 148 domów mur. i 25 dREW. oraz 720 mieszkańców, czyli stan niemal jak w okresie staropolskim.

### Archit. rezydencjonalna

Dawny pałac mur. Potockich XVIII, przebud. po 1881 z zatarciem cech stylowych - dla Rostworowskich przez arch. Apoloniusza Nieniewskiego, zniszczony w czasie I wojny, po czym odbudowa przez J. Koszyc - Witkiewicza (?). W l. 1980-ych remont dla dyr. PGR (Kat. Zab. VIII, 13).

Usytuowany nad krawędzią skarpy wiślanej, piętrowy, podpiwniczony, na rzucie prostokąta z ryzalitami. Dachy czterospadowe.

Zespół folwarczny odsunięty ku północy, na terenie wsi Kolczyn.

### Archit. sakralna

Kościół i klasztor pobernardyński - dREW. budynku 1691 z fundacji Andrzeja Potockiego, spalone 1729. w ich miejsce obecne mur. 1730-43 z fundacji Józefa Potockiego. Kasata klasztoru 1864, użytkowany jako plebania i czasowo jako więzienie. Remont 1896-1907, pożar 1915 i odbudowa.

Wówczas parafia przeniesiona do Rybitw. W 1944 ponowne zniszczenie kościoła, odbudowa i przywrócenie parafii 1946.

Kościół i klasztor usytuowane w pobliżu Rynku, przy czym prezbiterium kościoła wtopione w klasztor, który ujmuje w podkowę (Kat. Zab. VIII, 13).

Kościół barkowy, jednonawowy, z 2 wieżami po bokach fasady (obniżone, kryte namiotowo). Klasztor piętrowy, podpiwniczony, o układzie półtoratraktowym, z

korytarzem obiegającym wokół prezbiterium.

Dzwonnica mur. XVIII dwukondygn., kryta dwuspadowo, z 2 profilowanymi półkolistymi szczytami zwieńczonymi kamiennymi kwiatonami.

Mur ogrodzeniowy kościoła i klasztoru XVIII z bramką, bramą wjazdową i furtą. Kapliczka mur. słupowa przy ul. Chruślińskiej - na grobie poległych w powstaniu listopadowym.

Ruiny synagogi mur. z XVIII - zniszczona 1939, dwukondygn. prostokątna, oskarpowana, sukcesywna rozbiórka po II wojnie - do 1960; w d. domu modlitwy Straż Pożarna - na płn. wschód od Rynku.

Dzwonnica mur. XVII; dwukondygn., kryta dwuspadowo, z 2 profilowanymi półkolistymi szczytami zwieńczonymi kamiennymi kwiatonami.

Mur ogrodzeniowy kościoła i klasztoru XVIII z bramką, bramą wjazdową i furtą. Kapliczka mur. słupowa przy ul. Chruślińskiej - na grobie poległych w powstaniu listopadowym. Ruiny synagogi mur. z XVIII-zniszczona 1939, dwukondygn. prostokątna, oskarpowana, sukcesywna rozbiórka po II wojnie - do 1960; w d. domu modlitwy. Straż Poż. - na płn. wschód od Rynku.

### Archit. municypalna

Na środku Rynku istniał mur. ratusz XVIII z wieżyczką, spalony w 1881 i odbudowany bez wieżyczki, w 1944 spalony i nie odbudowany.

### Archit. przemysłowa

W XIX gorzelnia i cegielnia (Sł.) zachowana kuźnia mur. ok. 1920 i wiatrak mur. XIX w ruinie.

### Zieleń

Park z pocz. XIX o pow. 3 ha db. zachowany, piękne położenie na wzgórzu doliny Wisły o szer. 4,5 km, gdyż dopływa tu Wyżnica i Kamienna - piękna trasa Annopol Kamień.

### Komunikacja

Przewóz na Wiśle (visa vis wieś Przewóz).

### Miejsca pamięci

Cmentarz paraf.

Kirkut założony po 1687, o pow. 1,3 ha, położony o 80 m na płd. od drogi do Chruślińska, z nielicznymi fragmentami maceb.

W czasie okupacji były tu 3 obozy pracy - naprawa wałów, regulacja Wyżnicy.

Istnieje prywatne muzeum historyczne Józefowa w domu Stan. Sakławskiego.

Kapliczka na grobie powstańcym - por. Archit. sakralna

### Zabudowa małomiasteczkowa

Wg ikonografii domy były drewn., ustawione szczytowo, z podcieniami, zniszczone w czasie I wojny.

Zachowane wyłącznie domy z okresu międzywojennego - rozluźnione, jedynie w płd. pierzei Rynku zwarta zabudowa kalenicowa. Domy charakterystyczne: Plac Wolności = Rynek, 3, 14, 23-4, 40 ; Opolska 3, 7-9, 42-4, 31 ; Powstańców 11, 117.

## **JULIOPOL**(gm. Niedźwiada)

do II wojny wieś zasiedlona kolonistami niemieckimi.

### Archit. sakralna

Koloniści niemieccy mieli tu drew. zbór ewangelicki, rozebrany po II wojnie (Sch.)

## **KAMIONKA** (gm. Kamionka)

Wieś przeniesiona 1450 przez Jana z Oleśnicy woj. sandomierskiego z prawa polskiego na niemieckie, po czym prawa miejskie 1450-8. do 1549 rozszerzenie miasta i przeniesienie centrum na nowe, dogodniejsze miejsce.

W XVI rozkwit ośrodka innowierczego, w pół. XVII, własność Heleny Tarnowskiej (P-1048). Zniszczone "Potopem".

Odnowienie praw 1659 za Hiacynta Michałowskiego, Stopniowy upadek w XVIII, pożary: 1806 i 1846, pozbawienie praw miejskich 1869. W okresie międzywojennym ośrodek tkactwa ludowego.

### Układ urbanistyczny

chroniony - plan otwarty, z czworobocznym obszernym rynkiem (ob. skwer), z porami ulic wychodzących z naroży, poza rynkiem zachowana regularna siatka ulic zwłaszcza w półn. i wschodniej części osady. Przeważa zabudowa drewn. luźna z XIX - XX w. Kościół paraf. w półd. zach. części osady. Przed nim placyk - zapewne pozostałość rynku lokacyjnego.

(M.Niedzielska, Studium urbanist., maszyn. PKZ 0-Lublin, 1988 i Kat.Zab. VIII, 11).

### Archit. sakralna

Kościół drewn. filialny Łysa istniał już w pół. XV, w XVI parafialny, przekazany innowiercom 1570 - 1610, w II pół. XVII; 1734 remonty, w 1894-7 założenie sklepień, remont 1953 i 1972. Późnogotycki, z przekształceniami. Jednonawowy z prezbiterium zamkniętym trójbocznie, 2 kaplicami po bokach i cylindryczną wieżyczką mieszczącą klatkę schodową - nr rej. zab. A/436.

Dzwonnica mur. 1781, barokowo-klasycyst., dwukondygn. z bramkami zwieńczona namiotowo.

Plebania mur. k.XVIII, przebud. w II pół. XIX, parterowa, z mieszkalnym poddaszem.

Cmentarz kościelny owalny, otoczony ogrodzeniem mur. zap. XVIII z akradowaniem, bramką, 2 kapliczkami i kostnicą. (Kat.Zab. VIII, 13).

Figura przydrożna mur. z 1838 fundacji Łukaszewiczów, przy ul. Grobelnej.

Do 1943 istniała synagoga.

### Archit. użyteczności publicznej

w XVII - XVIII była tu szkoła z biblioteką i szpitalik dla ubogich; zachowany sąd gminny z 4 ćw. XIX - ob. szkoła (Sł.)

### Archit. przemysłowa

w XIX istniały : cegielnia, wiatrak, farbiarnia, 2 olejarnie (Sł.) rozebrane po II wojnie.

### Miejsca pamięci

Na cmentarzu kościelnym kaplica grobowa Weissenhoffów z Samokłesk mur. 1848 przez arch.

Ludwika Szamotę, kolistą, z kryptą, kryta pozorną kopułą.

Cmentarz paraf. o pow. 1,2 ha z nagrobkami poczynając od XVIII - XIX, w tym Zadurskich - uczestników powstania listopadowego. Na cmentarzu kaplica grobowa mur. 1890 Anieli z Potockich i Konstantego Zamoyskiego - właścicieli Kozłówki.

W nowszej części mogiły żołnierzy WP z 1939 i partyzantów. Kirkut opuszczony w



lesie przy drodze polnej Kamionka - Kol. Skrobów o 2,5 km na płn. wschód od drogi Kozłówka - Kamionka, pow. 0,7 ha.

#### Zabudowa małomiasteczkowa

z XIX i XX domy drewn., w Rynku i jego pobliżu szczytowe, parterowe z mieszkalnymi poddaszami, dalej od Rynku wiejskie, kalenicowe. Charakteryst. domy przy ul. Drągowskiej, Kockiej, Lubartowskiej, przy ul. Michowskiej 1 z 1815 i Michowskiej 15 z 1823; Szerokiej. Przy ul. Łąkowej i Stodolnej zachowane zespoły drewn. stodół - do zachowania.

## **KAMIENÍ** (gm. Łaziska)

Pierwotnie własność królewska (Dł.), w XIX Dębowskich, Brzozowskich, Domaszewskich, od lat 1880-ych Cywińskiego i w tej rodzinie do czasu przejścia na rzecz reformy rolnej w 1940 (PBN - Opole).

### Archit. rezydencjonalna

Ruiny klasycystycznego mur. dworu z 1823, podwyższonego 1914, z wieżą 1823 - nr rej. zab. A/810; przed dworem kapitele kolumn jońskich 1770 dla niezrealizowanej bazyliki w Piotrawinie.

Zachowane fragmentarycznie ogrodzenie mur. I poł. XIX oraz wozownia mur. 1914 (w XIX wymieniane 3 bud. mur. (Sł.))

Ponadto w zespole folwarcznym: XIX/XX: murowane: stajnia, spichlerz 1840?, obora, ruina drugiej obory i 2 bud. gospod., które zatraciły cechy stylowe (por. plan z 1946 w PBN - Opole).

### Archit. sakralna

We wsi nowsza kaplica.

### Archit. Przemysłowa

Przy zespole folwarcznym zachowana gorzelnia mur. 1900 i magazyn spirytusowy mur. 1880 (Sł.).

### Zieleń

Park krajobrazowy XIX o pow. 4,6 ha z dużą ilością cennych drzew.

### Komunikacja

Droga z Kamienia do Piotrawina wzdłuż skarpy doliny Wisły z pięknymi widokami na przełom Wisły.

### Bud. ludowe

Domy drewn. i mur. 4 ćw. XIX - 1926: nr 14, 30, 63, 73, 75, 87, 93, 128, 133, 136; zabud. gospod.: nr 45, 81, 130.

### Archeologia

Cmentarzysko kurhanowe wczesnośredniowieczne.

## **KOSARZEW** (gm. Krzczonów)

Gniazdo Kosarzewskich, w poł. XVII szereg udziałów innych rodzin (P-1648) w k. XVIII własność Ign. Bielskiego, od którego nabył Franc. Jasiński w 1796, w jego rodzinie do II poł. XIX, po czym rozsprzedaż (PBN - Lublin).

Archit. rezydencjonalna W XV wymieniana "stuba palatii", spichlerz i karczma - o nieznanej lokalizacji.  
(Kuraś, III, s. 624).

## **KOLECHOWICE gm. Ostrów**

Wieś królewska potem starościńska, po rozbiorach rządowa, nabył w 1832 Bonifacy Łuczycki, od niego w 1833 Józefa z Osieckich Dobrowolska, po której w 1867 ośmioro spadkobierców. 1869 kupuje Julianna z Potockich hr Coboga, w 1871 Józef Niedzielski, w 1881 Michał Borkowski - który dokonał rozsprzedarzy (PBN - Lubartów), resztówka w okresie międzywojennym Skolimowskich po II wojnie rozparcelowana.

### Archit. rezydencjonalna i folwarczna

W okresie XV - XVII potwierdzony folwark starościński po "Potopie" zrujnowany, (Dł., L-166I). W Kolechowicach - Folwarku w XIX wymieniany folwark z budynkami drewn. i oranżerią - cieplarnią (Sł.) - nie zachowane.

### Archit. sakralna

Cerkiew drewn. gr. kat. z 1693, obecnie z k. XIX cerkiew d. unicka mur. nr rej. zab. A/982./1-2), w otoczeniu cmentarzyka, ogrodzona, sporadycznie użytkowana, w odl. 300m.od szosy Ostrów-Łęczna. kapliczka mur. pocz. XX w Kolechowicach Folwark.

### Archit. przemysłowa

to XV - XVII wymieniany młyn w dobrach starościńskich i karczma.

### Zieleń

przy folwarku był park w II poł. XIX o pow. 5 ha obecnie brak śladów (M.K. oraz K. Marczak Ewidencja parku 1977).

### Miejsca pamięci

Cmentarz prawosławny z k. XIX o pow. 0,8 ha -nr rej. zab. A/982 (1-2).

### Bud. ludowe

Kolechowice I

domy drewn. 1910-30: nr 6, 17, 22, 24, 26, 28, 44, 45

Kolechowice II - domy dREW. k 1920 : nr 92, 94

Kolechowice Folwark - domy drewn. 1900-23 : nr 5, 8, 12, 20, 22, 54 i zabud. gospod. nr d, 20.

## **KOŃSKOWOLA** (gm. Końskowola) /=d. Konińska Wola/

Od XV wieś Konińskich h. Rawa. W 1532 lokacja miasta przez Andrzeja Tęczyńskiego, potem Zbaraskich, Wiśnowieckich i Daniłowiczów, od ok. 1670 Lubomirskich, od 1687 Sieniawskich, od 1724 Denhoffów, po czym od 1731 Czartoryskich, którzy sprowadzili tu w II poł. XVIII i 1815 tkaczy Saksończyków. Rozwój miasta do 1831 kiedy nastąpiła sekwestracja majątku Czartoryskich, upadek tkactwa i miasta.

W 1870 utrata praw. (Ewa Szczęch, Rozpoznanie hist., maszyn. 1977 oraz M. Michoński, Studium hist. urb., maszyn. 1989).

### Układ urbanistyczny

plan otwarty, z Rynkiem zbliżonym do kwadratu, z wirowym układem ulic wychodzących z jego naroży.

Zabudowa Rynku mur. zwarta, parterowa, dachy dwuspadowe o wspólnej kalenicy - k. XIX i pocz. XX. Na środku ratusz, w pierzei płd. kościół paraf., na zachód zespół kościoła szpitalnego św. Anny, w płd. wsch. części folwark - już poza zabudową. Za Czartoryskiego Końskowola - Puławy pierwszy w województwie odcinek drogi bitej. W 1829 trakt bity strategiczny Lublin - Puławy poprowadzony z pominięciem Rynku, który stał się wnętrzem na uboczu.

Nie udaje się ustalić dzielnicy Saksończyków, dzięki którym w k. XVIII i I tercji XIX rozwój miasta, ale zbyt wielka konkurencja Puław i odpływ tkaczy do Łodzi i Białegostoku położyły kres rozwojowi.

Archit. rezydencjonalna w XVI obronny dwór Konińskich o charakterze fortalitium z okrągłą wieżą wymienianą jeszcze 1779. W II poł. XVIII w tymże miejscu założony folwark Czartoryskich z zarządem klucza dóbr połączonych z nim promieniście lokalnymi drogami dojazdowymi. Zespół położony przy ul. Pożogskiej 6. Zachowany tzw. pałac - bud. mieszkalny mur. k. XIX przebud. XX d. obora mur. XIX - ob. bud. mieszk. d. holendernia mur. 1830 - nr rej. zab. A/953 d. spichlerz mur. zapewne XVIII, dwukondygnacyjny, podpiwniczony, z dachem czterospadowym dachówkowym, po remoncie, nr rej. zab. A/874.

### Archit. sakralna

Parafia powstała 1374 - 1430 (Sz.) przy kościele I drewn.; II drewn. 1545, III drewn. 1624 - 1701. Obecny kościół mur. paraf. pod wezw. św. Krzyża 1724-40 za Elżbiety Sieniawskiej wg projektu arch. Franciszka Mayera lub Magiera, restaurowany 1880. Dwuwieżowy, trójnawowy, z prezbiterium zamkniętym półkoliście \_ nr rej. zab. A/940 (1-3).

Dzwonnica mur. 1778, spalona 1914, odbud. 1921

Ogrodzenie mur. z arkadowymi wnękami i 14 kapliczkami zap. I poł. XIX.

Kościół szpitalny pod wezw. św. Anny mur. 1611 z fundacji ks. Lisowskiego, restaurowany 1880, w stylu ren. lubelskiego, jednonawowy, z prezbiterium zamkniętym półkoliście i ozdobnym szczytem, we wnętrzu sklepienia z typową dekoracją sztukateryjną - nr rej. zab. A/951;

(Wł. Tatarkiewicz, o ren. lubelskim, Jerzy Żurawski, Monogr. kościoła - maszyn. 1958). Plebania mur. 1613, renesansowa, założona na kwadracie, I piętrowa, od płd. skrzydło XVIII, od zach. ganek XX. Na parterze sklepienia. Dach namiotowy - nr rej. zab. A/950.

Kapliczka mur. słupowa XIX przy kościele.

Kapliczka mur. I poł. XIX przy ul. Kurowskiej.

Kapliczka mur. XIX przy ul. Wójtowiczów, W XIX istniała synagoga żydowska i kaplica ewangelicka - drewniane, nie zachowane.

### Archit. municypalna i użyteczności publicznej

Ratusz na środku Rynku mur. 1775, z fundacji Czartoryskich, parterowy, założony na prostokącie, z dachem czterospadowym, na parterze sklepy dostępne z zewnątrz. W 1960 wbudowanie wieży do suszenia węży strażackich -antykonserwatorskie - nr rej. zab. A/872;

(J.T.Cz. Rozpoznanie hist. ratusza, 1982)- d. szkoła mur. pocz. XX projektu arch. Jana Koszczyca - Witkiewicza - w stylu "narodowym" - nr rej. zab. A/851 - przy ul. Lubelskiej 18.

### Archit. przemysłowa

W k. XVIII i I poł. XIX ośrodek tkaczy Saksończyków sprowadzonych przez Czartoryskich, po zasekwestrowaniu ich dóbr w 1832 upadek warsztatów, w przeciągu XIX odpływ tkaczy do Łodzi i Białegostoku, ale jeszcze w 1920 było 20 płócienników. Za Czartoryskich były browary, karczma, gorzelnia, 2 wapienniki, tartak, folusz i b młynów (zapewne w całym kluczu) - nie zachowane.

### Zieleń i woda

Przy zespole folwarcznym ślady stawu i drzewostanu.

### Komunikacja

W XVIII w dobrach Czartoryskich promienisty układ dróg z folwarków - do ośrodka klucza w Końskowoli.

W 1829 trakt pocztowy bity Puławy - Końskowola - był pierwszym odcinkiem bitym na Lubelszczyźnie. Stał się on odcinkiem drogi strategicznej Lublin - Puławy, który zdegradował rolę Rynku.

### Miejsca pamięci

cmentarz paraf. założony w XVIII/XIX o pow. 5 ha; z mogiłą Szymona Wójcika chłopca - powstańca 1863, oraz mogiłami i pomnikiem ofiar wojny 1939-45.

Cmentarz ewangelicki - opuszczony, na wzgórzu na płn. od miasteczka, z płytami nagrobnymi. Kirkut opuszczony, o niewielkiej ilości maceb - pow. 0,9 ha przy kościele pomniczek klasycystyczny Dionizego Książnika, tablice ks. Grzegorza Piramowicza i Fran. Zabłockiego oraz w kościele paraf. pomnik Zofii Lubomirskiej ołowiany na tumbie wg projektu Tylmana z Gomerem.

### Zabudowa małomiasteczkowa

Murowana, parterowa, kalenicowa, w Rynku zwarta, o wspólnej kalenicy, szczególnie cenna w zach. pierzei Rynku. Wzdłuż ul. Lubelskiej były zapewne domy sukienników mur. z 2 sieniami, zabytkowe: dom Lubelska "10 i 120

### Archeologia

Pojedynczy kurhan nad rzeczką Kurówką.

## **KRAŚNIK** (gm. Kraśnik)

W XIV Gorajskich, w 1377 nadanie prawa średzkiego, przed 1410 jako posag Anny Gorajskiej przechodzi w ręce Tęczyńskich; 1558 - 1604 Olelkowiczów-Słuckich i Radziwiłłów. 1604 kupuje Jan Zamoyski, włączenie w skład Ordynacji - do 1866.

W czasie "Potopu" spalone i potem powolny upadek. Pożar 1813 (ratusz i 3/4 zabudowy) i w 1877. Od 1940 miasto powiatowe.

Po II wojnie rozwój w związku z Kraśnikiem Fabrycznym (A.Gacki, Skrócone studium urbanist., maszyn. 1983), oraz Kat. Zab. VIII, 9).

### Układ urbanistyczny chroniony - nr rej.zab. A/641

Miasto otoczone murami ok. 1465 przez Jana Tęczyńskiego z bramą Sandomierska i Lubelską (rozebrane XIX). Ośrodkiem układu czworoboczny rynek z wybiegającymi z naroży parami uliczek, przecięty szosą Lublin - Annopol. Zabudowa murowana, częściowo klasycyzująca, zwarta, piętrowa.

Kościół usytuowany na zachód od Rynku, a kościół szpitalny św. Ducha na płn. wschód od Rynku, na wzgórzu, za murami.

### Archit. obronna i rezydencjonalna

góra zamkowa poza miastem, na płn. zach. od zespołu poklasztornego, tu od XIV. W XVII opisywany jako drewniany, zabudowany w czworobok, na sklepionych piwnicach, zniszczony przez Szwedów, w poł. XVIII w ruinie, obecnie brak śladów, tysy pagór.

### Archit. sakralna

Parafia przeniesiona ze Stróży 1355 - 1403, wtedy też wzmiankowany kościół drewn. Budowa obecnego kościoła zaczęta przed 1469 (prezbiterium i zakrystia), w 1469 przekazany przez Jana z Tęczyna Rabszyńskiego kanonikom regularnym przeniesionym z klasztoru przy kościele Bożego Ciała w Krakowie. Wówczas budowa nawy i wezwanie Wniebowzięcia NMP. Częściowa przebudowa gotycko-renesansowa 1527-41 - sklepienia, kaplice grobowe, chór, detale architekt. W 1657 zniszczenie przez Szwedów, odbudowa barokowa, powtórnie w 1735 i 1806 r. w 1824 obniżenie dachu, w XIX i XX szereg remontów. Kościół późnogotycki z elementami renesansowymi, z okładziną, kamienną ścian zewn. i wewn. Trójnawowy, pseudohalowy, prezbiterium zamknięte trójbocznie, pod kościołem krypty, po bokach kaplice - nr rej. zab. A/482.

Klasztor kanoników regularnych, pierwotnie drewn., obecny powstał w kilku etapach: XV/XVI; I poł. XVII i 1737. Kilkakrotne pożary i odbudowy (167, 1735). Kasata klasztoru 1864 - wykorzystanie budynków na plebanio, magistrat i Sad, następnie gimnazjum, obecnie Liceum Ogólnokształcące. Na rzucie litery L, piętrowy, podpiwniczony, z półtoraraktowym układem wewnątrz, w ryzalicie d. refektarz.

Kaplica św. Jacka, klasycystyczna, mur., na rzucie trójkąta, z k. XVIII.

Dzwonnica mur. barokowa 1682 dwukondygn. kryta namiotowo.

Ogrodzenie klasztoru mur. I poł. XVII, z bramą wjazdową od wsch. Przy murze od wnętrza d. zabud. gospod, mur. przebud.

D. kościół szpitalny pod wezw. św. Ducha, na miejscu drewn. z 1531 będącego od 1633 pod zarządem klasztoru.

Nowy kościół mur. z drewn. szpitalikiem 1753-61 za Klemensa Zamoyskiego ,odnowa

przed 1915 i 1945. Położony na wzniesieniu na c. cmentarzu grzebalnym. Barokowy, jednonawowy, prezbiterium zamknięte łukiem odcinkowym. Wnętrze nawy doprowadzone do ośmioboku. Fasada zwieńczona szczytem barokowym ze spływami i wazonami - nr rej. zab. A/545.

Kapliczka mur. z II poł. XIX - ul. Partyzantów

Kapliczka drew. XIX/XX - ul. Szymańskiego

Kapliczka mur. z II poł. XIX - ul. Wójtowicza

Kapliczka mur. 1 ćw. XX - ul. Jagiellońska

Kapliczka mur. 1946 - ul. Lasy

Synagoga pierwotna w XVI, II po 1637 zniszczona i wystawiona w II poł. XVII, obecna mur. przebudowywana w XVIII. Barokowa, na rzucie zbliżonym do kwadratu, dach czterospadowy łamany - bryła zatem b. charakterystyczna, układ wnętrza również typowy db. zachowany - nr rej. zab. A/566.

Obok druga synagoga mniejsza, mur. być może XVII, przebudowywana XVIII na prostokącie, kryta czterospadowe, w XIX dom kahalny - nr rej. zab. A/565.

### Archit. użyteczności publicznej

/o ratuszu brak danych ?/

Dawny szpital - przy kościele św. Ducha - pierwotnie drewn. 1531, obecny z II poł. XVIII również, drewn., przerabiany i remontowany w XIX i XX - przy ul. Narutowicza 28. Późnobarokowy, na prostokącie, kryty dwuspadowe, z 2 gankami, wnętrze dwutraktowe z 2 sieniami przelotowymi w których kominy arkadowe, ob. biblioteka. Zajazdy mur. z I poł. XIX - Plac Wolności 12 i 17

### Archit. przemysłowa

Młyn wodny wymieniany od XV. Zachowany młyn drewn. XIX nieczynny, śluza zniszczona przy ul. Jagiellońskiej na tzw. Grzebieniu; oraz młyn drewn. 1 ćw. XX przy ul. Szymańskiego d. wodny, potem elektr. nieczynny. Cegielnia o 2 piecach Hoffmana

### Miejsca pamięci

Cmentarz paraf. założ. ok. 1840 o pow. 6ha

Cmentarz wojenny przy ul. Polnej - 1914, o pow. 0,8 ha

Cmentarz wojenny 1915, o pow. 0,6 ha - w Kraśniku Fabrycznym

Kirkut z poł. XIX o pow. 1 ha

W Budzynie był obóz jeńców hitlerowskich - przy szosie do Urzędowa płyta, poza tym szereg pomników i płyt upamiętniających ofiary, i bojowników z czasu II wojny.

### Zabudowa małomiasteczkowa

W centrum miasta zwarta I - II piętrowa. Najstarsze zachowane kamieniczki z 1 ćw. XIX potem przebudowywane.

Najwartościowsze: ul. Kościuszki 6, 7, 9, 11, 24, 26; ul. Narutowicza 20, 34, 36, 38, 46, duża ilość skromniejszych, stanowiących o charakterze miasteczka.



## **KRZCZONÓW I-II-III** (gm. Krzczonów)

Własność królewska, gdzie mieszkali "służkowie zamkowi" na 45 łanach, wieś wielodrożna o charakterystycznych nazwach: Folwark, Sołtysy, Wójtostwo, Skąłka, potem wieś starościńska o wydzierżawianym wójtostwie np. w poł. XVII dzierżawił je Krzysztof Dłuski (P-1648).

### Archit. rezydencjonalna i folwarczna

folwark królewski, potem starościński wymieniany XVI - XIX, w czasie "Potopu" spalony (L-1661), w XVIII opisywany jako drewniany, słomą kryty, z ogrodami, (PBN, inw. 1785) w 1793 zajęty na dobra rządowe i wydzierżawione, w 1819 dzierżawił Humieniecki, wówczas były tu stajnie i wielki ogród - najpewniej w części wsi zwanej Krzczonów - Folwark, ale brak tu śladów.

### Archit. sakralna

Parafia istniała w 1429 z kościołem drewn. Obecny kościół mur. pod wezw. Wniebowzięcia NMP, z 1633-53, zniszczony pożarem 1685 i odbudowany, następny pożar i odbudowa 1776, podwyższony 1835, uszkodzony w czasie I wojny, odnowiony 1925-6. Jednonawowy, z prezbiterium zamkniętym trójbocznie, bezwieżowy, ale od zachodu dwukondygnacyjny kruchta XVIII - nr rej. zab. A/191 (Kat.Zab. VIII, 9)  
W zespole kościelnym: kostnica i dzwonnica mur. 1908 oraz ogrodzenie mur. z bramą i kapliczkami XIX/XX. Poza murem kościelnym d. plebania mur. XIX/XX.

Kapliczki:

1. ludowa drewn. XIX z figurą św. Jana Nepomucena
2. w Krzczonowie I mur. 1915
3. w Krzczonowie III mur. XIX tzw. Borzęcin.

### Archit. użyteczności publicznej

Od XVII egzystowały przy kościele szkoła i szpitalik: w XIX był urząd gminny, szkoła i kasa gminna - nie zachowane;

### Archit. przemysłowa

Od XV wymieniane 2 młyny wodne (Dł.), w ich miejscu zachowany młyn drewn., częściowo mur. 1914, pracujący na energię elektr. ul. Rynkowa 1; w XVII ilustracja wymienia 2 browary (L-1661); w XIX była gorzelnia i browar (Sł.) - nie zachowane. Istnieje kuźnia drewn. 1840 - ul. Rynkowa 16.

### Zieleń i woda

Wieś malowniczo położona nad 2 potokami wpadającymi do Giełczwi, na których były stawki.

Ogród folwarczny nie zachowany. Drzewostan przy kościele.

### Miejsca pamięci

Cmentarz paraf. z 1 ćw. XIX o pow. 0,2 ha, na nim 7 mogił z 1939 i poległych z czasu II wojny - dla ich uczczenia pomnik przed szkołą.

Cmentarz wojenny 1914 żołnierzy austriackich 0,1 ha w pld. wsch. części osady o 1,5 km od drogi do Żukowa oraz cmentarz wojenny 1914 żołnierzy rosyjskich przy drodze do Olszanki o 3,5 km od zabudowań.

### Archeologia

Tzw. "mogiły tatarskie" lub "okopy szwedzkie" - zidentyfikowane jako kurhany wczesnośredniowieczne, dalsze rozorane.

### Komunikacja staropolska

Wieś na trakcie handlowym, o charakterze postojowym, toteż wymieniano tu aż 8 karczem starościńskich

### Etnografia

Tradycje płóciennictwa, kultywowany strój "krzczonowski" i "wesele Krzczonowskie"

### Bud. ludowe

Krzczoneń - Wieś - domy drewn. i mur. z pocz. XX - 1938: Leśna 6, Partyzantów 12, Rynkowa 3, 5, 13a, 22, Strażacka 6;

domy i zabud. gospod.: Rynkowa 11, 12, 16, Strażacka 5;

Krzczoneń I - domy drewn. i mur. 1915 - 30: nr 4, 5, 15, 16, 38;

domy i zabud. gospod.: nr 7, 31, 36, 43

zabud. gospod.: nr 3

Krzczoneń II - domy drewn. i mur. 1920 - 30: nr 20, 22, 30, 32, 50, 60;

domy i zabud. gospod.: nr 19, 21, 33

Krzczoneń III - domy drewn. i mur. k. XIX - 1930 : nr 8, 17, 53, 92, 102, 105, 110, 114, 115, 119, 125, 126, 129, 131; - domy i zabud. gospod.: nr 96, 117.

Krzczoneń - Folwark - domy drewn. i mur. 1915 - 30 : nr 5, 10, 68, 69;

zabud. gospod.: nr ,2, 15

Krzczoneń - Sołtysy - domy drewn. i mur. k. XIX - 1940: nr 4, 12, 21, 25, 28, 40, 41, 57, 58, 82, 84, 104, 118

domy i zabud. gospod.: nr 18, 83

Krzczoneń - Skałka - domy drewn. pocz. XX - 1940: nr 3, 10, 13, 14, 15, 21, 28, 31, 35, 40

Krzczoneń - Wójtostwo - domy drewn. 1 ćw. XX - 1939: nr 57, 65, 90

domy i zabud. gospod.: nr 67, 60, 70, 79, 87, 88, 92, 98, 99

zabud. gospod.: nr 69.

## **KAZIMIERZ** (gm. Kazimierz)

Zaczątkiem Wietrzna Góra = wzgórze oo. reformatów, gdzie miejsce kultowe pogańskie, w 1181 wymieniana w nadaniu obszernej włości nadwiślańskiej dla norbertanek spod Krakowa, które osiadły w Skowieszynku. Nadany im został przewóz przez Wisłę pod Wjoyszynem, który w XIII t zyskał duże znaczenie wobec podupadania przewozu sieciechowskiego.

W związku z tym skierowanie tędy głównej drogi Lublin - Radom, i utworzenie osady u skrzyżowania drogi lądowej z rzeczną, z budową kościoła drewn. w miejscu fary i nazwą "Kazimierz" pochodna od Kaz. Sprawiedliwego. Na przełomie XIII/XIV Wł. Łokietek przejmuje w ręce królewskie włość norbertańską, być może buduje wieżę jako strażnicę poboru cła, po czym Kazimierz Wielki funduje mur. farę, buduje zamek i nadaje prawo miejskie polskie.

Przejście na prawo magdeburskie w XV w., co było związane z dynamicznym rozwojem spławu zboża Wisłą. W XV wytycznie regularnego Rynku dolnego (pierwotny na stoku pod farą) - zasięg bloków przyrynkowych tylko do kościółka św. Anny przy trakcie lądowym z Lublina, stąd nazwa ul. Lubelskiej.

Od samego pocz. XVI w. miasto wydzierżawione starostom Firlejom, którzy mieli odbierać sobie dług zaciągnięty przez króla z cła portowego.- Już wtedy bowiem ogromny wzrost spławu zboża i rozwój przy zabiegach Firlejów o przywileje i dożywotnictwo starostwa (do poł. XVII).

W XVI zasięg miasta do kapliczki na Dołach (gdzie d.Szubienice) Pożary 1561 i 1585 niszczą starą zabudowę, nowe kamienice mur. zdarte wokół Rynku I, powstaje Mały Rynek z bożnicą żydowską. (kirkut w miejscu ob. boiska szkolnego). Budowa kościoła NMP z fundacji mieszczan na Wietrznej Górze, w czasie długotrwałej odbudowy fary przekształconej w 1610-3 w stylu ren. lubelskiego, co stało się wzorcem dla całego regionu.

Rozwój portu i nadbrzeża portowego. Drewniane spichlerze wymieniane na monumentalne mur. wzorowane na farze - ok. 60. W pocz. XVII przyozdabianie kamienic attykami, sprowadzenie oo. reformatów przez H. Firleja i przekształcenie kościółka NPM na klasztorny, rozpoczęcie budowy mur. kościoła św. Anny ze szpitalem.

Zniszczenia w okresie "Potopu", potem przejęcie handlu zbożem przez magnaterię stąd ul. Senatorska. Od k.XVII, a szczególnie w poł. XVIII w. odsunięcie się koryta Wisły i trudności z przeładunkiem - wzrost znaczenia Puław.

Po Firlejach starostwo trzymali Tarłowie, Radziwiłłowie, Lubomirscy i Sanguszkowie. W 1823 odkupił je od nich ks. Adam Czartoryski, ale już w 1832 jego dobra zostały zasewestrowane za udział w powstaniu, odtąd status miasta narodowego, ale upadek znaczenia. W 1866 katastrofalny pożar; i utrata praw miejskich. Kazimierz staje się natomiast modny wśród artystów warszawskich, odtąd znaczenie turystyczne i lotniskowe, zabudowa wchodzi w wąwozy, w czasie i wojny pożary, odbudowa nadzorowana przez Tow. Opieki nad Zabytkami, działalność Jana Koszczyc - Witkiewicza. W 1927 reaktywowanie praw miejskich z dołączeniem wsi Jeziorszczyzna, Doły i Dąbrówka.

W czasie II wojny ponowne zniszczenia! odbudowa rewaloryzacyjna wg opartych na ikonografii projektów arch. Karola Sicińskiego pełniącego funkcję Konserwatora do 1958 r. Po czym okres upadku polityki konserwatorskiej, wraz z opracowaniem planu ogólnego o elementach niszczących kameralny charakter miasteczka. W celu jego

obrony powołanie w 1972 jako Konserwatora Jerzego Żurawskiego, obalenie planu ogólnego i opracowanie b.d. planu szczegółowego pod kier. arch. Jadwigi Jamiołkowskiej - zatwierdzony 1976, wg niego szereg realizacji.

Całość miasta wpisana do rejestru zabytków jako zespół klasy "C", pomimo, że większość zabudowy ma w tej skali wartość IV klasy. Układ urbanistyczny chroniony - nr rej.zab. A/46 por, J.T.Cz. z Zespołem, (Studium hist. urbanist. maszyn. 1974 oraz też sama, Kazimierz. Monografia hist.-urbanist. 1981).

### Archit. Obronna

Wieża cylindryczna kamienna zap. z XIII/XIV (za Łokietka ?) jako strażnica poboru cła Wiślanego, zwieńczona krenelażem za Kazimierza Wielkiego, posiadająca otwór wejściowy na wysokości I p., co było typowe dla stołpów, a wskazuje na istnienie wokół pierścienia obwarowań drewnianych - nr rej. Zab. A/213.

Kazimierz Wielki zbudował w l. 1340-ych zamek na surowym korzeniu, pierwotnie o charakterze ogrodzieńca, t.j. z wielkim majdanem otoczonym murami, służącym jako schronienie w razie niebezpieczeństwa dla mieszkańców miasta, które było nieobronne.

Zamek posiadał basztę od strony miasta i bramę gdzie obecnie, ale jego rzut był bardziej nieregularny, przekształcony w k. XV, kiedy też powstała czworoboczna wieża mieszkalna od strony Wisły z powiększoną część mieszkalną od strony miasta. Od tejże strony założono na zewnątrz jedyne u nas stwierdzone fosy przeciwmiejskie. W 1509 zamierzona rozbudowa sukcesywnie dokonywana w XVI przez Firlejów (attyki, reprezentacyjne skrzydło od strony Wisły). W czasie "Potopu" zamek zniszczony. W XVIII opuszczony, w 1809 wieża wysadzona prochami przez Austriaków, odtąd trwała ruina o obfitej ikonografii, zabezpieczana po I wojnie przez TOn.ZP, po II wojnie przez K. Sicińskiego, obecnie 1974-84.

### Archit. sakralna

Fara w miejsce drewnianego wzmiankowanego 1326 kościół mur. pod wezw. św. Bartłomieja i Jana Chrzciciela, fundacji Kazimierza W. z lat 1340-ych, gotycki, jednonawowy, spalony 1561 i 1585, odbudowywany dopiero w latach 1610-13 przez arch. Jakuba Balina, z podwyższeniem ścian, powiększeniem, przesklepieniem, z 2 ozdobnymi szczytami i sztukateriami we wnętrzu - stał się wzorcowym przykładem stylu renesansu lubelskiego. Jednonawowy z prezbiterium zakończonym półkoliście i wieżą dzwoniczą na osi fasady z k. XV. kaplica Borkowskich 1612, Górskich 1625, Różańcowa Ok. 1640 - nr rej. 7ab. A/123.

Dzwonnica mur. z k. XVIII wg projektu Alberta Zylcherta, dwukondyg., b. obszerna, kryta namiotowo, w 1888 przekształcona na kamieniczkę, w l. 1985-7 rewaloryzacja wg projektu arch. Tad. Augustynka -nr rej. Zab. A/835 usytuowanie vis a vis kościoła poza ulicą Zamkową.

Plebania mur. z k. XVI - ul. Zamkowa 6, na kwadracie, piętrowa, kryta czterospadowe, z ganeczką - nr rej. Zab. A/837.

Organistówka mur. ul. Puławska 2 - nr rej. Zab. A/839.

Wozownia mur. ul. Zamkowa 4 - ob. sklep Veritas - nr rej. Zab. A/838.

d. kostnica mur. ul. Zamkowa 1 - nr rej. Zab. A/876.

Kościół szpitalny pod wezw. św. Anny, w miejsce drewn. gotyckiego pod wezw. św. Ducha. Budowa 1640-70, na wzór fary, remont XIX i 1970 - nr rej. Zab. A/695. Obok mur. szpital św. Anny - ul. Lubelska 6, ustawiony szczytem do ulicy, jednotraktowy, ze sklepieniem krzyżowym (gotyk ?) w obecnej formie z I poł. XVII, z

manierystycznym szczytem zrekonstruowanym przez K. Sicińskiego po II wojnie. Kościół mur. NMP zbudowany w 4 ćw. XVI na d. WIETRZNEJ GÓRZE z fundacji mieszczańskiej, b. mały, z wieżą strażniczą. W 1628 starosta i bsp. zarazem Henryk Firlej osadził tu oo. reformatów, którzy w k. XVII i XVIII budują klasztor czworoboczny, piętrowy-od zachodu-i przekształcają kościół jak obecnie, t.j. jako jednonawowy, bezwieżowy, z kaplicą św.Rocha w d. miejscu kultu pogańskiego. Wokół zespołu mury oporowo - obronne z 1680 i 1708-41.

W 1827 pożar i odbudowa wraz z krytymi schodami doprowadzającymi po skarpie wzgórza do kościoła. W wirydarzu klasztornym zabytkowa zadaszona studnia 1688,1815, wg której zadaszenia innych studzien w Kazimierzu i okolicy(Bochotnica, Nałęczów).

Kapliczka : mur. latarniowa 1588 przy ul. Szkolnej - nr rej.Zab.A/751.

Kapliczka mur. z rzeźbą św. Jana Nepomucena przy ul. Krakowskiej.

Kapliczka drewn. 1920 projektu J. Koszczyc - Witkiewicza pod klasztorem.

Kapliczka mur. 1906,przy ul. Puławskiej.

Figura św. Antoniego pod klasztorem.

Krzyż kamienny w miejscu spichlerza "Pod Bożą Męką" na krakowskim Przedmieściu.

Synagoga mur. z XVI pomiędzy Rynkiem 6 a Małym Rynkiem -po II wojnie wg projektu K. Sicińskiego zaadaptowana na kino nr rej. Zab. A/833.

#### Archit. municypalna i użyteczności publicznej

Ratusz mur. z I poł. XVI na rogu Rynku i ul. Lubelskiej, parterowy, z podcieniem mur. (?) przekształconym na sklepy w XIX i wówczas podcień drewn., zniszczony w czasie I wojny, własność prywatna.

D. szpital ob. Dom Kultury omówiony przy kościele św. Anny

Szkoła mur. 1919 wg projektu K. Sicińskiego i rozbudowana przez niego 1954 a la spichlerz kazimierski na Dołach. Szkoła Rzemiosł - ob. Technikum Mechaniczne przy ul. Nadwiślańskiej zbud. w I. 1920-ych przez Jana Koszczyc - Witkiewicza w stylu dworcowym, rozbud. w I. 1950-ych przez K. Sicińskiego.

Łaźnia mur. przy ul. Senatorskiej 1922 wg projektu Jana Koszczyc - Witkiewicza, w stylu dworcowym, ze sgraffitami; obecnie w remoncie,

Drogomistrzówka i dworzec PKS drewn. wg projektów K.Sicińskiego w I. 1950-ych.

Spichlerze usytuowane wzdłuż nadbrzeża Wisły, czołami ku rzece, w okresie XVI - poł. XVII szacunkowa ich liczba przyjmowana do 60, z nich zachowanych 12.

Na wykształconym dzięki nim Przedmieściu Bochotnickim = Dolne pierwsze murowane z k. XVI; na Janowieckim = Górne z I ćw. XVII.

Na Przedmieściu Bochotnickim t.j. przy ul. Puławskiej:

1. Spichlerz Wysoki zbudowany przez Krzysztofa Przybyłę w 1591, szczyt i przybudówka z loggią I ćw. XVII - w XIX Ulanowskich (garbarnia) ob. po remoncie Muzeum Przyrodnicze.

2. Spichlerz (obok) Mikołaja Przybyły, w XIX/XX Feiersteinów

3. Spichlerz tzw. Bliźniaczy, zachowana połowa, gdzie skład meblowy

4. Spichlerz Nowakowskiego mały, bez dachu

5. Spichlerz "Pod Wianuszkami" kryty czterospadowe, po remoncie z pocz. lat 1980-ych przekształcony na dom noclegowy PTTK.

6. B. duży spichlerz ustawiony kalenicowo mieszczący od 1946 Przetwórnę Owoców.

7. Spichlerz ostatni od strony Bochotnicy przebudowywany obecnie na dom wypoczynkowy przez Przeds. Bud. Przemysłowego wg projektu Tad. Augustynka.

8. Spichlerz wtopiony w zabudowę prywatną Puławska

9. Spichlerz tzw. Tyszkiewiczów przy stacji CPN, z zachowanym szczytem barokowym Na Przedmieściu Janowieckim :
10. Ruiny tzw. Faktorii Angielskiej - zabezpieczone w poł. lat 1970-ych - własność Muzeum Nadwiślańskiego
11. Spichlerz Kobiałki z 1635-6 ul. Krakowska 61 - Dom PTTK - nr rej. Zab. A/215
12. Ruiny małego spichlerza pod kamieniołomem.

### Archit. przemysłowa

w okresie staropolskim budowa i naprawa statków wiślanych w porcie; w XIX w. część spichlerzy była zaadaptowana na garbarnie; rozwinięte było na skalę przemysłową obręczarstwo.

Wiatraki - znajdowały się: duży wiatrak z okresu staropolskiego na wzgórzu reformatów, w miejscu folwarku starościńskiego (obejście Niedźwieckich) i na Górach - nie istnieje.

W pocz. lat 1980-ych porzuceniony na Góry I wiatrak drewn. z Witowic, mały, nie organizujący krajobrazu.

### Miejsca pamięci

Cmentarz paraf. "stary" z k. XVIII na stoku wzgórza za farą o pow. 0,3 ha, zamknięty, z krzyżem i pomnikiem powstańców z 1863 - nr rej. Zab. A/941.

Cmentarz nowy z ok. 1860 na d. Wietrznej Górze o pow. ok. 2,5 ha z kilkoma ciekawszymi nagrobkami, w tym kapliczkowy Berensów, Michalaka, Sicińskiego i in. Cmentarz położony po obu stronach wąwozu Głęboczyzna, nad którym most mur. 1925 wg projektu K.Sicińskiego.

Cmentarz wojenny żołnierzy radzieckich przy szosie opolskiej na Czerniawach, założony w 1944 i 1950 - o pow. 0,2 ha - dla 8537 żołnierzy położony b. pięknie widokowo, z rozplanowaniem i zielenią.

Kirkut stary mieścił się przy ul. Lubelskiej gdzie ob. boisko szkolne, nowy z II poł. XIX przy szosie opolskiej na Czerniawach, o pow. 9,5 ha - z pomnikiem wg projektu Tad. Augustyniaka 1982 - "ściana płaczu" z ułamków maceb rozbitych w czasie okupacji - nr rej. Zab. A/886.

W Wąwozie Małachowskiego płyta nagrobna Juliusza Małachowskiego poległego w bitwie 18 IV 1831.

Płyta ku czci powstańców 1863 na skwerze przy ul. Nadwiślańskiej.

Pomnik ku czci ofiar "Krwawej Środy" z 18 XI 1942 pod klasztorem (mogiła na cmentarzu).

Pomnik ku czci żołnierzy radzieckich forsujących Wisłę w 1944 - na wale wiślanym.

### Zabudowa mieszkalna

Zabudowa mur. i drewn., w ulicach rozluźniona, w Rynku zwarta parterowa i piętrowa. Ogółem w rejestrze i ewidencji zabytków 146 domów i kamienic. W tym słynne kamienice Przybyłowskie w Rynku zbudowane w II poł. XV, z attykami i dekoracją renesansową fasad 1615 oraz Kamienica Celejowska z lat 1630-ych przy ul. Senatorskiej, z późniejszą dekoracją manierystyczną. Ponadto skromniejsze kamienice Górskich, Czarnotów i Biała włączone w ciąg zrekonstruowanych kamienic na narożu ul. Klasztornej i Senatorskiej wg projektu arch. Dąbrowskiego.

Ponadto szereg cennych willi jak Potworowskich wg projektu J. Koszyc -Witkiewicza 1910,

Pruszkowskich wg projektu J. Niemojewskiego, willa Kuncewiczów i Berensów z lat

1930-ych projektu K. Sicińskiego, szereg Jego willi powojennych i in.  
przy ul. Doły 24 chałupa Niezabitowskich z k. XVIII - nr rej. zab. A/824.

## **KOCK** (gm. Kock)

Pierwotnie gród Jadźwingów, po wyprawie 1193 dany biskupom płockim, początki osady targowej w XII. W 1417 lokacja miasta. W 1512 Kock stał się królewszczyzną, w 1522 darowaną przez Sejm Mikołajowi Firlejowi. W 1658 splądrowali Kozacy, potem Zbąskich, Wielopolskich, od 1735 Sapiechów. W poł. XVIII dobra objęła Anna z Sapiechów ks. Jabłonowska, za której rozwój ekonomiczny miasta i stworzenie letniej rezydencji, gdzie przyjmowano koronowane głowy. Bywali tu też Kołłątaj, Krasicki, Naruszewicz i Trembecki. Po bezpotomnej śmierci Anny Jabłonowskiej dobra przeszły na Sapiechów, w 1802 przyjął je bankier Jan Meissner, od 1806 jego zięć dAustett, od 1862 Fenschawowie, od 1869 własność Żółtowskich (w 1870 utrata praw miejskich) - do II wojny. Miasto oszczędzone I wojną. W II poł. XVIII - 1900 mieszkańców (w tym 800 Żydów)

1830 - 5000 - " -

1913 - 6500 - " - i 545 domów, w tym 75 mur.

1945 - 2400 - " - (po eksterminacji Żydów).

### Układ urbanistyczny chroniony - nr rej. Zab. A/643.

Najstarsza wschodnia część miasta o nieregularnych ulicach - rozwój w kierunku zachodnim to II poł. XVIII za Jabłonowskiej nowa regulacja z Rynkiem 120 x 125, wzdłuż wsch. pierzei trakt z Lubartowa do Radzyna. Mowa sieć ulic związanych z Rynkiem i pałacem, wychodzących prostopadle parami z naroży Rynku; ratusz, kościół i zabudowa przy pierzejach.

Przy tej regulacji Rynek przybliżono do pałacu i spięto go z nim zespołem kościelnym (jak w Siedlcach). Projektowana była mur. Klasycystyczna zabudowa w pierzejach. Zrealizowano pierzeję płd. z kościołem wg wzoru placu Covent Garden I. Jonesa w Londynie (podobnie w Rydzynie i Tykocinie) oraz pomnik i 2 studnie w Rynku. Na zach. obrzeżach ulica Stodolna. J.t. jedno z pierwszych w Polsce założeń klasycystycznych, obecna zabudowa posuwa się w kierunku wschodnim.

W 1927, po pożarze odbudowa dość ujednoliczona, kalenicowa przy ulicach: Rynek, Kościuszki, 1 Maja, Bieruta, Krasickiego, Wojska Pol.

Z pierzei Rynku najwartościowsza jest płd. z kościołem, w płn. jednolita zabudowa z lat 1930-ych, t.s. we wschodniej plus kamienice XX-wieczne. Zach. pierzeja po zburzeniu ratusza nieuporządkowana.

(Oprac. H. Mierzwiński, Hist. Kocka, 1970, W. Głodzik, Skrócone studium urbanist 1972, K. Paschke, Studium hist. urb. maszyn. PKZ 0-Lublin 1982).

### Archit. rezydencjonalna

Od początku był tu dwór biskupi, w poł. XVI Jan Firlej wystawił okazały zamek broniony zalewami i bagnami, zapewne w tymże miejscu ok. 1780 powstał zespół pałacowy dla Anny Jabłonowskiej wg projektów Bogumiła Zuga. Składają się nań : pałac i 2 oficyny ustawione w podkowie, połączone ćwierć-kolistymi galeriami = kolumnowe pergole. V, 1825 przebudowa pałacu wg projektu Henryka Marconiego (a był szereg projektów), po II wojnie remont 1965; dla Szkoły Rolniczej i Zas. Szkoły Mechanizacji Rolnictwa, oraz w 1980 dla ZREMB-u.

(M. Kwiatkowska, Sz.B. Zug, 1971 oraz w 3HS 1963/2 oraz K. Majewski, Zespół pałacowy, maszyn. 1975).

Wjazd przez bramę i aleją lipową na avant cour gospodarczy ze stajniami i bud.



mieszk. Dalej most z balustradą i kamiennymi wazonami przerzucony nad fosą - wjazd na cour honneur z gazonem, otoczony pałacem i oficynami w podkwoy. Za pałacem mur. taras widokowy z balustradą. Szeroka oś widokowa na kanał i Wieprz. Z tarasu schody sprowadzają do półkolistego Salonu ogrodowego na osi pałacu. Na krańcach zespołu od płn. i pód. budynki gospod., wśród nich stare cieplarnie. Zachowane : pałac, oficyny, most, wozownia i mury oporowe.

### Archit. sakralna

Kościół drewn. wymieniany w 1239 z kościołem drewn. Wniebowzięcia MB oraz 1528 erekcja drugiego kościoła drewn. szpitalnego św. Ducha.

Kościół II paraf. mur. oddany na zbór w poł. XVI, zniszczony 1649 - ob. część plebanii. Obecny kościół mur. z 1779 z fundacji Anny Jabłonowskiej, wg projektu arch. Bogumiła Zuga, klasycystyczny, z 2 dzwoniczami po bokach i 2 parterowymi budynkami, spalony 1939 i starannie odbudowany, organizuje pód. pierzeją Rynku nr rej. zab. A/694.

Plebania mur. XIX z kaplicą, która stanowi pozostałość kościoła, potem zboru, ze sklepieniem i sztukateriami typu ren. lubelskiego

d. wikariat drewn. XIX - Plac Dzierżyńskiego 13/14

d. konwikt pijarów mur. XVIII ul. Świerczewskiego 23

figura św. Heleny - II poł. XVIII - Plac Dzierżyńskiego Synagoga mur. przy ul. Radzyńskiej z XVIII (?) rozebrana 1941. Zbór egzystujący XVI - 1661 w kościele był jednym z najznakomitszych w Małopolsce.

### Archit. municypalna i użyteczności publicznej

Ratusz drewn. z 1676 został rozebrany przez Jabłonowskich, a na jego miejscu rowy nur. 1772-89 wg projektu Bogumiła Zuga, klasycystyczny, z wieżą - usytuowany w zach. pierzei Rynku - zniszczony. Od XV - XIX austerie; zachowany bud. poczty mur. XIX przy ul. B. Joselewicza 2. Przy zborze Andrzej Firlej w II poł. XVI otworzył słynną szkołę Schola Kockoviana, zanikłą, w poł. XVII.

### Archit. przemysłowa

Pod Kockiem Firlejowie w XVI założyli papiernie. W II poł. XIX była fabryka mydła, octu i 2 olejarnie (St.) - z nich zachowana d. olejarnia drew;. XIX ob. młyn - ul. Poczтовая 7. Krochmalnia mur. 1902 Tradycje młyna wodnego XV - XIX - nie zachowany.

### Zieleń

Za Firlejów XVI ogród włoski regularny poza obrębem fortyfikacji.

W 4 ćw. XVIII za Jabłonowskiej przekształcony w geom. krajobrazowy, typu arkadyjskiego, opadający za pałacem tarasami do doliny Wieprza.

Od 1832 przekształcenia na park naturalistyczny, z aleją wjazdową i wydzieleniem części parku z kościołem, który był powiązany kompozycyjnie z resztą założenia pałacowe - parkowego. Na osi pałac - kościół dominowała woda, dziś stawy wyschły, pozostał kanał od pód. - park wyjątkowo dobrze zachowany - zespół stanowi najlepszy przykład rezydencji magnackiej z doby Stanisławowskiej na terenie ob. woj. lubelskiego.

Na Rynku skwer z zielenią wysoką

(W.Genga i A.Bujarska, Ewidencja parku, 1978 oraz M.K. - II).

### Komunikacja

Kock stanowił ważną stację postojową na trasie z Litwy do Korony nad spławnym Wieprzem (do II poł. XIX).

Trakt: Lublin - Kock - Borki - Radzyń - Litwa = Królewski trakt litewski z odnogą w Kocku na Łuków - Drohiczyn, inny wariant traktu : Lublin - Trójnia - Kock - Parczew.

Obecnie przy szosie Lublin - Kock - Siedlce - Białystok.

### Miejsca pamięci

W 1809 oddział Berka Joselewicza stoczył tu bitwę z Austriakami, stąd mogiła poległych przy trakcie do Łysobyk z głazem, na którym napis: "Berek Joselewicz ur 1760 r. zginął 1800r. - tu pochowany". Wyzwolenie Kocka 22 VII 1944 przez baon kpt. Kaz. Filipowicza z 27 Dywizji AK.

Cmentarz paraf. założ. I poł. XIX o pow. 5 ha - z kwaterą i pomnikiem poległych w 1939 Kleebergczyków wraz z grobem gen. Fr.Kleeberga, którego pomnik przy ulicy jego imienia.

Głaz poświęcony T. Kościuszko w Rynku.

Kirkut o pow. 1,7 ha, o 1 km na płd. zach. od miasta.

### Zabudowa małomiasteczkowa

W 4 ćw. XVIII Bogumił Zug zaprojektował klasycystyczną zabudowę w Rynku - nie zrealizowana, jednakże zachowała się parterowa i I piętrowa zabudowa mur. o cechach postklasycyzmu - wyłącznie kalenicowa - przy ul. Rynek, Kościuszki, 1 Maja, Bieruta, Krasickiego, Wojska Polskiego i opodal Rynku duże drewn. domy parterowe, wolnostojące. Najwartościowsza jest płd. pierzeja Rynku z kościołem w płn. pierzei jednolita zabudowa z lat 1930-ych, we wschodniej podobnie plus kamienice z XIX; jedynie w zachodniej pierzei po zburzeniu ratusza zabudowa różna, nieuporządkowana - wymagałaby rewaloryzacji.

Poza wymienionymi szereg wartościowych domów - por. studium hist. urbanist. M.Paschke, maszyn. 1982.

**KOSÓW** (gm. Uścimów)  
cz. wsi Krasne

Miejsca pamięci

Cmentarz prawosł. XIX/XX o pow. 0,4 ha - w płn. zach. części wsi za kanałem, na skraju lasu - 350 mogił.

## **KRASNE** (gm. Uścimów)

Wieś niegdyś królewska, potem starościńska.

### Archit. rezydencjonalna

W XIX wymieniany folwark z parkiem (Sł.) i karczma starościńska (L-1661) - brak śladów.

### Archit. sakralna

W XIX istniała cerkiew dla ludności rusińskiej (Sł.) - nie zachowana.

### Archit. użyteczności publicznej

Szkoła drewn. 1937.

### Bud. ludowe

Domy drewn. 1900 - 22 : nr 86, 95, 98, 115 i zabud. gosp. nr 94, 96, 14, 115 w Krasne.

Krzywe domy drewn. k. XIX - 29 : nr 2, 10, 19, 76; zabud. gospod, nr 19 - z 1920 r.

## **KURÓW** (gm. Kurów)

(J.T.Cz. Studium urbanist., maszyn. PKZ O-Lublin, 1982)

Być może j.t. "Castrum Galli" to jest, ogród na granicy Mazowsza, o który walczyła między Bol. Krzywoustym a Zbigniewem w 1116, po czym ośrodek władzy książęcej, w XIV Szreniawitów z Kurowa i od XV Kurowskich. Z nich Piotr wydaje 1442 akt lokacyjny na prawie magdeburskim (uprzednio musiało być to już miasto na prawie polskim).

W herbie Kur., w k. 1460-ych stolica powiatu sądowego, od 1465 Zbąskich, stąd zmiana herbu na Kura z Nałęczem w dziobie. W 1565 r. pożar, pomimo tego wg lustracji z 1569: 250 domów i ok. 1300 ludności (czyli miasto rzędu Kazimierza), wszelkie rzemiosła, w tym 24 szewców.

Zniszczenie "Potopem", po czym 1668 korzystne nowelizacja prawa lokacyjnego, zrównanie praw Żydów, przywilej dla kuśnierzy i garbarzy. Po śmierci Jana Bogusława Zbąskiego dobra pod opieką Jana III, od 1701 Szczuków i Kątskich, z nich Marianna wniosła wielkie dobra (z Radzyniem Podl.) Eustachemu Potockiemu, po którym Ignacy Potocki, wraz ze swym bratem St.Kostką (ożenieni z siostrami Lubomirskimi) - założyli sprzężoną rezydencją letnią Kurów - Olesin ze słynnym parkiem. Za Ignacego Potockiego szereg inwestycji w mieście: drugi Rynek, typowa zabudowa, zespół plebanii i wikariatu. Potocki za udział w Insurekcji na zesłaniu, po powrocie zbankrutował i przeniósł się do Klementowic.

W 1806 dobra z miastem kupił Ant. Kuczyński (bez Olesina), po nim Zbyszewski, który dokupił Olesin, ale zaniedbał go do stanu nieczytelności. Wdowa - Barbara z Moraczewskich Zbyszewska była w sporze z miastem, które utraciło prawa 1869, ówcześni właściciele lżyccy sprzedali dobra Baczyńskiemu. Po nim Porazińska, od 1912 Adolf Bułow, od 1914 - 1946 Orsettich.

Na pocz. XX miasteczko miało 5000 ludności, w tym 2/3 żydów. Po 1918 odzyskanie praw miejskich. Zniszczenia w 1915 i 1939 r. (824 bud. mieszk. i 551 gospod.).

Ponowne zniszczenie w 1944, po wyzwoleniu krótkotrwale stolica powiatu - przeniesiona do Puław.

Chroniony układ urbanist. Rynek lokacyjny o wirowym układzie ulic narożnych, z traktem lubelskim wzdłuż ptn. pierzei, bloki przyrynkowe niezbyt regularne, o zniszczonej starszej zabudowie. Natomiast w północnej części miasta Rynek II o regularnym układzie bloków i działek, z zachowanymi do niedawna pięknymi drewn. domami z k. XVIII, na środku Rynku basen (zbiornik p. poż.). Brak danych źródłowych i śladów obronności. W zach. części przedmieście "na Blechu" XIX w. i w jego przedłużeniu wieś ulicówka Brzozowa Gać.

### Archit. obronna i rezydencjonalna

"gród Galla" zniszczony przez Bol. Krzywoustego 1116 - o nn. lokalizacji, w XV "praedium militare" czyli dwór obronny Kurowskich, zapewne w miejscu obecnego zespołu, w XVI - XVII fortalitium Zbąskich z murowanym dworem. W k. XVIII przebudowa zespołu za Potockich i otoczenie parkiem plus "Olesin" 1776, w którym po 1780 pawilony letnie wg projektów Chr.Piotra Aignera i St.Kostki Potockiego - ikonografia: duży zestaw akwareli Z.Vogla z k. XVIII w, zachowany piętrowy pałacyk o reliktach XVII-wieczny (pomieszczenie o sklepieniu kolebkowym z krzyżującymi się lunetami), przebudowany 1922; z d. zespołu folwarcznego zachowanych kilka

budynków mur. z pocz. XX, bez ciekawszych cech stalowych, zaadaptowanych przez SKR. W pałacu Zakład Doskonalenia Rolnictwa.

### Archit. sakralna

Pierwotny kościół drewn. pod wezw. św. Idziego 1185 spalony 1565 (Sz.). Obecny kościół mur. pod wezw. Nawiedzenia NMP 1628-92, w XVIII dobudowane nawy boczne, remonty: 1881, 1911, 1961 - nr rej. zab. A/409. W kościele nagrobek renesansowy St. Zbąskiego 1585 dłuta S.Gucciego (?); dzwonnica mur. XVII/XVIII; ogrodzenie mur. z 3 bramkami XVII/XVIII.

Poza ogrodzeniem mur. mansjonaria z 1738 r. mieszcząca także szpitalik i szkołę, w 1799 spalona i 1803 odbudowana, barokowo-klasycystyczna z wgłębny portykiem na osi, uszkodz. 1939, odbud. 1953-8 - obecnie apteka i przedszkole - nr rej. zab. A/410.

Plebania mur. klasycystyczna, zbudowana dla Grzegorza Piramowicza przez braci Potockich wg projektów St.Kostki i Chr.Piotra Aignera, piętrowa, z portykiem kolumnowym.

Na północ od plebanii, w pobliżu szosy lubelskiej d. kuchnia mur., klasycystyczna, odbud. 1958, ob. izba pamięci. 3 kapliczki mur. słupowe, 1 domkowa XIX oraz na rozstaju kapliczka mur. z figurą św. Jana Nepomucena.

Przy ul. Żabiej znajdowała się synagoga mur. XVI na kwadracie, przesklepiona dziwięciopolowo, zbombardowana 1939 i nie odbud.

### Archit. municypalna i użyteczności publicznej

O ratuszu brak danych; przy ul. Lubelskiej Nr 29 Urząd Gminy mur. 1912, z czerw. cegły, eklektyczny. W k. XVIII w mansjonarii Grzegorz Piramowicz założył szkołę dla nauczycieli parafialnych, tu mieściła się w okresie międzywojennym szkoła i przedszkole.

W k. XVIII za Ignacego Potockiego zbudowano stację pocztową i aptekę -w jednym z zabytkowych domów przy ul. Lubelskiej koło Urzędu Gminy; dalej przy tejże ulicy poza zabudową mur. drogomistrzówka 1912.

### Archit. przemysłowa

W latach 1930-ych przy zespole dworskim funkcjonowała gorzelnia i tartak. Od XV tradycja 2 młynów wodnych (możliwe że górny był w pobliskim Szumowie). Zachowany młyn mur. XIX przebud. W XV pracujący na energię elektr., brak śladów śluzy.

Od XVI tradycje garbarstwa i kuśnierstwa (por. przywileje 1668); w II poł. XIX garbarnia nazwana "Głębocki" od nazwiska mistrza kuśnierskiego, spalona ?1 V 1945, w jej miejsce 1949 - 51 Państw. Fabryka Futrzarska.

### Zabudowa małomiasteczkowa

Przy ul. Lubelskiej 21 - 27 zespół domów drewn. i mur. z k. XVIII dużych, parterowych, krytych dachami naczółkowymi. Wokół Rynku II do niedawna istniał zespół podobnych domów z datowanymi sietzranami - zachowane jedynie 2 połówki domów.

Natomiast przy ul. I Armii WP (d. Dworska, lub Zamkowa) domy innego typu: chałupa nr 33 - nr rej. zab. A/805, lamus (d. wozownia) drewn. XIX/XX ; spichlerz drewn. przeniesiony do Janowca do skansenu - nr rej. zab. A/762.

## Zieleń

Park pałacowy angielski z k. XVIII, połączony wówczas i zintegrowany z "Olesinem" w którym letnie pawilony klasycystyczne i romantyczne, kaskady, grotty, mostki, i dzika promenada - nie zachowane. Pozostał młodszy drzewostan XX w. o słabej kompozycji - natomiast zachowana jest wyjątkowo piękna czterorzędowa aleja lipowa w kierunku szosy lubelskiej (i dalej do Kłody i Osin - ten odcinek w ogóle nie zachowany). Resztki zabytkowych lip także wzdłuż drogi do Markuszowa i miasteczko dworski.

W k. XVIII Grzegorz Piramowicz założył także wokół plebani piękny ogród - obecnie pomniejszony, użytkowy, z nielicznymi drzewami. Zadrzewienie starsze w obrębie ogrodzenia kościelnego.

## Miejsca pamięci

Cmentarz paraf. założony w k. XVIII przy ul. d. Zamkowej = I Armii W.P. o pow. 4,5 ha z figurą M.B. barokową XVIII i kaplica mur. Baczyńskich k. XIX; pomnik na mogile żołnierzy AK poległych 4 V 1944; płyta na mogile partyzantów AL i PPR poległych 31 III 1944 w Grabinie oraz mogiła ofiar bombardowania Kurowa 9 IX 1939.

Cmentarz wojenny 1915 przy szosie lubelskiej (po bitwie 31 VII - 2 VIII 1915 stworzonej przez Rosjan z IX Korpusem Armii Mackensena), pozostały 2 stele leintnantów oraz mur. kaplica cmentarna z czerw. cegły w stylu pseudoromańskim, ostatnio przykryta dachem i zabezpieczona. Pomniki : przy ul. Lubelskiej pomnik = kapliczka słupowa ku czci powstańców 1831, pomnik 43 więźniów Zamku lub zamordowanych w Kurowie 6 III 1944, przed kościołem pomnik ofiar wojny 1939 - 45, płyta i krzyż na miejscu egzekucji 6 III 1944 przy szosie puławskiej (powieszono tu 10, a rozstrzelano 40 osób - była to jedna z największych poza Warszawą egzekucji publicznych w odwet za ruch oporu).

Miejsca historyczne - 25 VII 1772 Poniatowski, Kościuszko, Wielopolski i Mokronowski stanęli obozem w Kurowie, na szosie Kurów - Markuszów stoczono bitwę z 2 pułkami jegór i kozaków.

12 VI 1794 - zatrzymał się w Kurowie korpus gen. Zajączka 31 VII - 2 VIII 1915 w samym Kurowie bitwa Rosjan z IX Korpusem 4 Armii Mackensena IX 1939 - w pałacu sztab Brygady Pancerno - Motorowej.

## Komunikacja

Kurów w węźle dróg: Lublin - Mazowsze (=Warszawa przez Ryki) i przez Puławy do Radomia; przez Klementowice do Kazimierza i Opolą oraz ku północy do Michowa.

## **RAWA** (gm. Michów)

Wieś w pocz. XV Rawitów z Mazowsza, prawa miejskie uzyskuje w pocz. XVI za Ożarowskich wtedy określana jako Nowa Rawa. W II poł. XVI Ożarowska wniosła Rawę Mikołajowi Firlejowi, w okresie 1583 - poł. XVII Abraham Sieniuta, w pocz. XVIII Jan Wyrozębski, w poł. XVIII Mikołaj Czerwiński, przed 1771 wzięli w spadku Krasiccy i odsprzedali Sanguszkom, w 1. 1823 - 38 Klementyna Małachowska. Ok. 1840 obejmuje Bank Polski, od którego kupił St. Mycielski i rozsprzedał dobra, a sprowadził kolonistów niem. Od 1864 ks. Elżbieta Naryszkińska, po niej Ostrowscy. W 1946 ostatnią właścicielką była Maria z Ostrowskich Żółkowska.

Lokacji dokonano w XVI na surowym korzeniu. Sanguszkowie w 1820 odjęli siłą prawa miejskie, zaorali Rynek, którego ślady przetrwały w zabudowie.

W k. XVIII było 136 mieszkańców i 26 domów

1320    200    "

1959    400    "

1988    200    "

(Wł. Boruch, Studium hist. urbanist., m. szyn. PKZ 0-Lublin, 1987 i Kat. Zab. VIII, 1 )

Układ urbanistyczny zatarty. Rynek był czworoboczny, z wirowym układem ulic, po scaleniu gruntów w 1936 zabudowany. Działki były wąskie, b, wydłużone.

Starsza zabudowa drewn. znikła po pożarze 1940. Wieś o tradycjach Rynku i kościoła. Należałoby reaktywować Rynek. Strefa ochrony krajobrazu od wschodu.

### Archit. sakralna

W 1538 wzniesiona przez Ożarowskiego kaplica drewn. pod wezw. Św. Krzyża, przy której 1545 erygowana parafia. W poł. XVI przejęcie przez innowierców. Po 1650 kościół drewn. pod wezw. św. Anny, dwuwieżowy, od 1641 filialny Rudna, spalony 1748 i nie odbudowany (Kat. Zab. VIII, 11).

Kapliczka nowsza mur, na d. Rynku.

W XIX - XX była synagoga drewn. zniszczona w czasie II wojny.

### Archit. przemysłowa

W okresie staropolskim były 2-3 młyny (Pert.) - nie zachowane.

### Zieleń i woda

Stawy z okresu staropolskiego rozszerzone 1930, obecnie stawy hodowlane PGR Samokłęski.

### Komunikacja

Wieś na uboczu szlaku na Litwę przez Serock - Kock - Łuków, natomiast na drodze Kurów - Michów - Rawa - Firlej - do Kocka, z przeprawą przez rzeczkę Mininę (most żelbet. 1950).

Obecnie droga przez Rawę do Michowa straciła rangę na rzecz Rudna. Droga do Giżyc i Firleja przebud. w 1928 (podwyższenie, wały).

### Bud. ludowe

dom Zdunek Heleny drewn. z k. XIX w.



## **ROKITNO** (gm. Lubartów)

w poł. XVII własność Anny z Romanowa Łysakowskiej (P-1648); XVIII/XIX Białoskórskich, w 1823 Kupił Dymitr Karyłowski od niego w 1829 Józef Bogdański, w 1833 Jan Zglinicki, w 1838 Marek Albertów, w 1845 franc. Ledochowski, w 1853 Henryk Piotrowskie, po czym Ludwik Grabowski, w 1855 Józef Gawlikowski, w 1859 Ludwik Słomiński, w 1802 Tomasz Kamiński, w 1871 Anna Słupska, w 1877 Seweryn Rutkowski, w 1882 Emilia Bojarska, w 1898 Helena Kłosowka z dziećmi, w 1899 Teofil Ciświcki, w 1908 Zielińscy, którzy dokonują rozsprzedaży (PBN - Lubartów).

### Archit. rezydencjonalna

wg planu z 1902 folwark z dworem i 2 dużymi budynkami gospodarczymi

### Archit. Sakralna

we wsi była kaplica filialna Bystrzycy, obecnie nowsza kapliczka drewn. domkowa 1868

kapliczka z kłoca drewn. XIX

kapliczka mur. XIX

krzyż przydrożny XIX z rzeźbą Chr. Ukrzyżowanego  
(Kat. Zab. VIII, 11).

## **ROSOSZ** (gm. Ryki) /= Rossosz/

w 1857 od Ant. Komierowskiego kupił Jan Faliński, od którego w 1875 Stan. Lasocki. W 1899 nastąpiła rozsprzedaż dóbr, jednak resztówkę zatrzymał syn Stanisław Wład. Lasocki = część A. w 1919 kupił Ludwik Olędzki; wówczas przebudowa zespołu, w 1946 upaństwowione (PBN - Puławy).

### Archit. rezydencjonalna

Zachowany dwór mur. 1925 - ob. szkoła podst.

bud. gospod. mur. 1900

d. stajnia mur. 1900 - ob. magazyn owoców

### Archit. przemysłowa

W XIX 2 młyny wodne i fabryka kafli (Sł);

Zachowany wiatrak drew. z pocz. XX

### Zieleń

Park krajobrazowy II poł. XIX o słabo zachowanej kompozycji, ale z cennym drzewostanem.

### Miejsca pamięci

Cmentarz paraf. Z 1945 o pow. 1,2 ha

### Komunikacja

W XIX stacja pocztowa i kolejowa zw. Leopoldów

## **RYKI** (gm. Ryki)

Pierwotnie wieś królewska w składzie starostwa radomskiego, od k. XVI Stężyckiego, od I poł. XVII siedziba starostwa niegrodowego, w dzierżawie Ossolińskich, potem Lubomirskich. w czasie "Potopu katastrofalne zniszczenia. Od 1759 starostwo obejmuje Stanisław Poniatowski ojciec króla, który po sprzedaży Wołczyna buduje tu dwór (bliżej Warszawy), po nim obejmuje starostwo w 1783 gen. Onufry Kicki. W 1811 Kiccy chcieli uregulować status prawny wsi, która traktowana była w II poł. jako miasto, w 1821 jako wieś.

W 1833 ponowne starania samych mieszczan o status miasta, w związku z budową traktu bitego z Uściługa do Warszawy.

W 1836 od rządu kupił dobra hr Jan Jezierski, który założył tu ogromne stawy rybne. W 1906 kupuje Adam Feliks Rönikier, w 1913 Marchwiccy. Rozwój związany z traktem -warszawskim i budową twierdzy Dęblińskiej. W czasie I wojny, w 1922 i 1925 r. pożary i odbudowa wg planu regulacyjnego, ale bezstylowa.

W 1834 - 1250 mieszkańców i 137 domów

1910 - 2250 "

Po II wojnie w l. 1950-ych ogromny rozwój, w 1957 prawa miejskie (!). Budowa szkoły i osiedla w miejsce d. ogrodów dworskich, budynek PRN, szpital, internat, szkoły zawodowe, domy handlowe, Bank, restauracja, od 1976 Hortex i wytwórnia pasz.

Układ urbanistyczny otwarty z Rynkiem pierwotnie 150 x 150, pomniejszonym zabudową do 90 x 80, w miejscu rozwidlenia traktów Lublin - Warszawa i do Lublina. Po 1925 Rynek Nowomiejski = Plac Wolności i połączenie go ze Starym Rynkiem. W miejscu d. Rynku i kościoła skwery. W zach. pierzei Rynku dom towarowy i restauracja - rażące formą i kubaturą. Zespół zabudowy mur. zwartej przy Rynku i ul. Żelechowskiej. (Izabela Mazur, Studium hist. maszyn. PKZ O-Lublin, 1983).

Archit. rezydencjonalna

Od XVI dwór starostów, po 1759 dwór mur. wystawiony przez Stanisława Poniatowskiego - ojca króla, który zagwarantował tu sobie dożywotnictwo (co równało się nieomal prawu własności).

Obok dworu wystawione były 2 oficyny drewn. ustawione w podkowie, a obok duży folwark o zabud. drewn.

Po rozbiorach własność rządowa wypuszczona Janowi Jezierskiemu, który buduje tu w 1 ćw. XIX dwór mur. parterowy klasycystyczny, w XX własność Marchwickich, po II wojnie Technikum budowlane - spalony 1930 i nie odbudowany. Bud. gospod. brak.

Archit. sakralna

Parafia wymieniana w XV, I Kościół drewn. pod wezw. św. Stanisława, II drewn. z 1653 - b. duży, o 100 łokciach długości, III mur. z 1757 pod wezw. NMP, uszkodzony w czasie wojny i rozebrany 1940 - na płn. od Rynku w rozwidleniu traktów - ob. skwer przy ul. Poniatowskiego.

Obecny kościół mur. pod wezw. św. Jakuba z 1908 - 14 wg projektu arch. Józefa Piusa Dziekońskiego usytuowany poza centrum, w pobliżu zespołu pałacowego. Neogotycki, halowy, na planie krzyża łacińskiego z wieżą o stożkowym hełmie - nr rej. zab. A/821.

Plebania mur. ok. 1920 z kolumnowymi gankami z 3 stron.

Kapliczka z figurą NMP z I poł. XIX przy parku.  
Kapliczka mur. I poł. XIX eklektyczna.  
figura Chr. Frasobliwego z k. XVIII na rogu ul. Szkolnej i Poniatowskiego.  
Była synagoga drewn., na pocz. XX wymieniona na mur. - rozebrana po II wojnie.

### Archit. przemysłowa

W XVIII był młyn wodny na stawie w Boguszach; zachowany młyn mur. z 1913 przy ul. Młynarskiej i dom młynarza drewn. z pocz. XX przy ul. Łąkowej.  
Kuźnia drewn. 1928 przy ul. Warszawskiej.  
W XVIII był duży browar drewn. i karczma w Rynku - nie zachowane.

### Zieleń i woda

Park dworski z I ćw. XIX przekształcony w XIX i XX - obecnie park miejski, z częściowo zachowanymi alejami, z kolistą aleją lipowa i szpalerem lipowym na płu. zach. od d. dworu (Laurów, Ewidencja parku, 1978).  
W I poł. XIX było 500 mórg stawów (!) w dolinie Zalesianki.  
Stawy: Bogusze, Buksa, Chrustne, Fregata, Okręt Duży i Mały, Okrąglica, Olszynka i Skalskiego.

### Komunikacja

d. trakt: Brześć, Biała, Międzyrzec, Łuków, Ryki, Stężyca, Zwoleń, Radom. Jednocześnie był to trakt litewski. W Rykach wielka stacja postojowa w XVI o 24 karczmach.  
W 1830 - 9 r. utworzono wielki trakt strategiczny Lublin - Ryki - Garwolin - Warszawa z odgałęzieniem na Żelechów.

### Miejsca pamięci

Cmentarz paraf. "stary" z I poł. XIX, zamknięty w k. XIX - przy drodze do Łukowa z mogiłą powstańczą 1863.  
Cmentarz paraf. 1900 - 11r. o pow. 4 ha przy ul. Królewskiej.  
Kapliczka przy cmentarzu upamiętniająca Cud nad Wisłą z 1920.  
Kirkut przy ul. Piaskowej, o pow. 1,2 ha.  
Pomnik Bojownikom o Wolność Ojczyzny z 1928 przy ul. Warszawskiej.  
Pomnik ku czci poległych funkcjonariuszy MO, SB i ORMO przy ul. Poniatowskiego.

### Zabudowa małomiasteczkowa

Bardzo skromna, kilka bardziej charakterystycznych domów przy ul. Cichej, Kanałowej, Objazdowej, Poniatowskiego i Wspólnej, wśród nich dworek drewn. 1906 Kowalskich, gdzie do 1954 przebywał malarz Janusz Wierusz - Kowalski (należałoby zorganizować muzeum Biograficzne, lub chociażby Izbę Pamięci).

## **SIEDLISKA** (gm. Kamionka)

w XV Oleśnickich, w XVII Suchodolskich (P-1648).

### Archit. Sakralna

Kapliczka przydrożna mur. 1917

### Archit. użyteczności publicznej

W XIX szkoła początkowa (Sł.), w jej miejsce w pocz. XX i w okresie międzywojennym szkoła podst. drewn. 1935, obecnie własność Urzędu Gminy.

### Archit. Przemysłowa

kuźnia drewn. ok.1930 - nr 31.

### Bud. Ludowe

domy drewn.: 1865 - ok.1920: nr 22, 31, 52;

dom i zabud. gospod.: nr 51;

zabud. gospod.: nr 20, 25.

**SITNO** (gm. Borki)

Archit. użyteczności publicznej  
szkoła drewn. z lat 1930-ych

Bud. Ludowe  
domy drewn. 1898 - 1930: nr 9, 10, 24, 27, 29, 31, 36, 3

## **STASIN** (gm. Józefów)

### Miejsca pamięci

Cmentarz kolonistów niemieckich założony po 1864 - o pow. 0,02 ha - liczący ok. 100 mogił na północ od zabudowań

### Etnografia

Chroniony układ drożny i zabudowa wsi

## **STASIN I STASIN POLNY** (gm Konopnica)

### Archit. Rezydencjonalna

W XIX wymieniany folwark (St.) - nie zachowany.

### Bud. ludowe

w Stasinie: dom drewn. nr 60 z ok. 1915

w Stasinie Polnym: dom drewn. nr 33 z 1918, ze stodołą z 1925.

### Komunikacja

w Stasinie: dom dróżnika mur. XIX/XX - nr 63

w Stasinie Polnym: stacja kolejowa XIX/XX.



## **STĘŻYCA** (gm. Stężyca)

W XIII gród i osada targowa położone przy przeprawie przez Wisłę tzw. sieciechowską. Wraz ze zmianą koryta Wisły przeprawę przeniesiono do Kazimierza, a Stężyca w przeciągu XIV przejęła rangę Sieciechowa. Lokacja miasta 1442, liczne przywileje i pożary, najazd szwedzki 1655-7, wylewy Wisły 1662-49, 1814, 1850. Od XV stolica Ziemi Stężyckiej, miejsce rokoszu Mikołaja Zebrzydowskiego 1606-7 (starosta stężycki), od 1568 starostwo grodowe; po przejściu na rzecz rządu w latach 1841 - 1860 nadane gen. Plantinowi.

W 1869 utrata praw miejskich, zniszczenia w czasie I i II wojny, (Grażyna Michalska, Studium urbanist., maszyn. PKZ O-Lublin, 1984 i Kat. Zab. IX, 21).

Układ urbanistyczny - plan otwarty, ślady targowiska przedlokacyjnego widoczne w przebiegu ul. Królewskiej i Senatorskiej.

Jednocześnie pomiędzy tymi ulicami i Podwalem j.t. zachowana płn. część miasta lokacyjnego z d. placem rynkowym, gdyż płd. część zabrała Wisła w czasie wylewu i zmiany koryta w XVIII. Obecne centrum stanowi plac równoległy do Wisły, będący rozszerzeniem traktu z Brześcia i Bobrownik. Zabudowa luźna, drewniana XIX i XX, o charakterze wiejskim.

### Archit. obronna i rezydencjonalna

W XV - poł. XVII istniał tu drewn. zamek królewski o nn. Usytuowania.

### Archit. sakralna

Parafia erygowana zapewne w XIII z kościołem drewn. Obecny kościół paraf. mur. pod wezw. św. Marcina z ok. 1424, przebudowa renesansowa, restauracja 1740 z kaplicą św. Walentego, zniszczony w czasie I wojny, rekonstruowany 1946-52. Późnogotycki, częściowo podpiwniczony, jednonawowy, z prezbiterium zakończonym ścianą prostą, z 2 kaplicami - nr rej. zab. A/977; dzwonnica 1830 mur. klasycystyczna, dwukondygn. kryta namiotowo (Kat. Zab. IX, 21).

Kościół pofranciszkański pod wezw. Przemienienia Pańskiego - pierwotnie kościół i klasztor drewn. z 1591. Nowy kościół 1641 staraniem Jerzego Ossolińskiego, zawalony 1749, podmyty wylewem Wisły. Budowa nowego drewn. kościoła i klasztoru 1751, spalony 1790. Obecny kościół mur. 1790-1827 od kasaty franciszkanów 1864 filialny, odnawiany kilkakrotnie. Barokowy, jednonawowy, z półkolistą absydą. Fasada zwieńczona trójkątnym szczytem, nad wejściem porte - fenetre z balkonem;

plebania mur, l. 1870-e

ogrodzenie mur. z bramą XIX

kapliczka mur. XIX z rzeźbą św. Jana Nepomucena u wylotu ul. Senatorskiej.

### Archit. municypalna

W Rynku był ratusz w k. XVIII, rozebrany 1820;

w XIX był dom gminny drewn., z pięciokolumnowym portykiem - rozebrany.

### Archit. przemysłowa

młyn mur. 1925, d. spalinowy, ob. elektr. przy ul. Dęblińskiej

### Komunikacja

Miasto u ujścia Wieprza do Wisły, na terasie zalewowej, toteż zniszczone wylewem Wisły w 1749.

Przy drodze Warszawa - Dęblin i Brzesko - Bobrowniki

### Miejsca pamięci

Cmentarz paraf. z pocz. XVIII, o pow. 2 ha; obelisk ku czci ofiar egzekucji 6 VIII 1943.

### Bud. ludowe

domy drewn. i zabud. gospod, z XIX - pocz. XX 25 obiektów, w tym nr 4 z 1883: nr 5 z poł. XIX, nr 28 z poł. XIX, nr 93 z 1864.

## **STRZYŻEWICE** (gm. Strzyżewice) /= Strzyżowice/

w XV Kurozwęckich, potem Żarczyńskich h. Nałęcz - w I poł. XVI, następnie od II poł. XVI Gorajskich, z których Zbigniew sprzedał je Skarbkowi - Kiełczewskiemu. Kiełczewscy posiadali majątek do k. XVIII, dzieląc zamek po połowie. Od k. XVIII Koźmianów t.j. Kajetana (pamiętnikarza) i jego syna Andrzeja Edwarda, po nim Kołaczkowsy - do 1944 od 1960 własność GS.  
(K.Koźmian, Pamiętniki, passim).

### Archit. obronna i rezydencjonalna

W pocz. XVI zbudowany zamek z basztą (Verdum) podzielony w 1676 przez Kiełczewskich murem na połowę. Wg Pamiętników Koźmiana z k. XVIII/XIX "połowa zamku dotąd zamieszkała, druga zaś opustoszała. Wieża w gruzach leży, brama zachowana, piwnic część zawalona, część do użytku służy".

W XIX Koźmianowie wystawili nowy dwór i folwark o 5 bud. mur. (St.).

Dwór mur. ok. 1880 parterowy, dwutraktowy, z obszerną facją i portykiem - po remoncie.

d. spichlerz mur. - ob. magazyn zbożowy

d. rządcówka mur.- z pocz. XX w stylu szwajcarskim - ob. Biuro

d. stajnia cugowa mur. częściowo zachowana i adaptowana na piekarnię lodownia.

### Archit. sakralna

W XVI - XVII egzystował zbór, zapewne w zamku Góralskich.

### Archit. użyteczności publicznej

szkoła mur. 1923

### Archit. przemysłowa

W XIX - tartak, cegielnia (St.) i karczma mur. z k. XVIII zachowana do lat 1960-ych w ruinie, ze stawem i podcieniem (Kat. Zab. VIII, 10) zachowana kuźnia mur. z I poł. XIX - nr rej. zab. A/276, młyn mur. drewn. 1920-5, pracujący na energię elektr. z urządzeniami, kołem i śluzą piętrzącą.

### Zieleń

Słabe pozostałości parku, zespół przecięty szosą.

### Miejsca pamięci

Podział zamku był inspiracją do "Zemsty" Fredry - obiekt godny upamiętnienia, nawet Fredreum.

### Bud. ludowe

domy drewn. i mur. oraz drewn.-mur. 1900 - 38: nr 29, 30, 35-7, 42, 43, 45, 52, 55, 58, 79, 84, 99;

zabud. gospod. 1910 - 38: nr 33, 35, 52, 56, 63, 66, 67, 76, 77, 99.

## **TRÓJNIA** (gm.Lubartów)

### Miejsca pamięci

Cmentarz kolonistów niemieckich sprzed 1800 o pow. 0,7 ha, w odl. 200 m od zabudowań, w kierunku płd.. zach., przy drodze Przypisówka - Lubartów.

### Archeologia

Grodzisko nizinne XI - XIII zwane też Szczekarków lub "Góra Tatarska" - nr rej. zab. A/178 - por. SZCZEKARKÓW

**URSZULIN** (gm. Bychawa)

Archit. rezydencjonalna

W XIX folwark (Sł.)-nie zachowany.

Archit. sakralna

Kapliczka drewn. M.B. Częstochowskiej z lat 1920-yh.

Archit. przemysłowa

Wiatrak koźlak drewn. 1914.

Bud. ludowe

nr 17 - dom drewn, 1900 nr 21 - obora mur. l. 1920-e nr 36 - obora drewn. 1900  
nr 49 - dom drewn. 1890.

## **URZĘDÓW** (gm. Urzędów)

uprzednio wieś Zaborzyce lub Skorczyce, na gruntach której miasto lokowane 1405 przez Wład. Jagiełłę jako królewskie, od czasu Kazim. Jagiellończyka powiatowe. Za Zygmunta III starostwo niegrodowe z siedzibą na zamku w Dzierzkowicach. Zniszczone 1499 przez Tatarów, odbudowywane w pocz. XVI i zapewne wtedy otoczone wałami i parkanami z 3 bramami: Krakowską, Lubelską i Opolską (zniesione 1860). Zniszczone przez Kozaków 1643 i Szwedów 1657 oraz wielki pożar 1705.

XVIII - XIX upadek znaczenia wobec konkurencyjności Kraśnika, (szczególnie stało się to dotkliwie po II wojnie kiedy pomiędzy nimi powstał Kraśnik Fabryczny). Podczas gdy w okresie staropolskim Urzędowa broniły liczne przywileje królewskie, istniała tu b. liczna grupa rzemieślników - rozwój przedmieść: Bęczyn, Mikuszowskie i Rankowskie. Pomimo dwukrotnych zakazów Żydzi osiedlali się tu za zgodą starostów : Słuccy, Firlejowie, Rzeczyccy, po 1667 Denhoffowie, 1771 Potocki, po rozbiorach status miasta narodowego, przekazanego przez rząd 1835 baronowi Geismarowi. W 1869 utrata praw miejskich,

w XVI - XVII - 83 domy ok. 600 mieszkańców

po "Potopie" - " - 37 " 250 "

1775 - 81 - 96/plus 111 na przedmieściach /- ok. 1000 mieszkańców

1820 - 283 (w tym mur. 3)

1887 - 367 " " (!)

1900 - 3600 mieszkańców, w tym tylko 300 Żydów

Układ urbanistyczny chroniony w granicach d. wałów - nr rej. zab. A/192.

Miasto założone na 90 łanach (Lublin 100 łanów), o układzie szachownicowym, z Rynkiem 90 x 75 z narożnymi parami ulic i wlotem traktu lubelskiego od płn. Rozwidlenie traktów Lublin - Kraków i do wielkopolski przypadało po środku Rynku.

Działki pierwotnie 9-10 x 35, dziś mało czytelne. Miasto już w k. XVI przekroczyło zasięg wałów, utworzył się na Bęczynie tuż za wałami Rynek Dolny, przy trakcie opolskim bożnica, natomiast k. św. Ducha szpitalny o ok. 200 m od wałów przy d. trakcie krakowskim. Tu zatem było największe nasilenie ruchu budowlanego.

W XVIII - XIX przedmieścia zdominowały podupadłe miasteczko, które spośród królewskich na Lubelszczyźnie należało do najmniejszych - rolniczych - por. studium hist. urbanist.

(Ewa Jaworowska - Mazur, Studium hist. urbanist., maszyn. 1983).

### Archit. Obronna

Wały ziemne zapewne 1507 z parkanami drewn. i bramami: Krakowską, Lubelską i Opolską - rozebrane w 1860. Wały db. zachowane w płn. wsch. części osady dzięki działalności ok. 1930 miejscowego nauczyciela K.Pękalskiego.

W pobliżu kościoła była "bateria" - o charakterze bastioniku (Michał Pękalski, Wały Urzędowskie, Lublin, 1938 oraz J.Teodorowicz, maszyn. 1968).

### Archit. sakralna

Parafia istniała przed 1425, pierwotny kościół drewn. pod wezw. św. Mikołaja wg tradycji z fundacji Wład. Jagiełły spalony 1499 przez Tatarów. Następny z fundacji Tęczyńskich, być może mur., spalony przez Kozaków w 1648, odbudowany, po czym uległ pożarowi w 1705 i 1755.

Obecny kościół mur. 1755-84, remont 1851 i 1880.

Uszkodzony w 1915, odnowiony 1923. Późnobarokowy, trójnawowy, z prezbiterium zakończonym półkoliście, w fasadzie 2 czworoboczne wieże, między którymi szczyt barokowy, hełmy wież nowe, Na tzw. Krakowskim Przedmieściu był kościół mur. św. Ducha szpitalny z 1447, zniszczony 1657, ruiny rozebrane 1840, w tym miejscu szkoła.

Przy tymże trakcie przy źródle miało mieć miejsce "zjawienie" św. Otylii - miejsce kultowe z kaplicą drewn., obecnie kapliczka (d. grunt wójtowski).

Kapliczka drewn. z pocz. XX z rzeźbą św. Jana przy ul. Opolskiej.

Kaplica św. Elżbiety przy szosie kraśnickiej - XIX (Kat.Zab. VIII, 9).

#### Archit. municypalna i użyteczności publicznej

od XVI Ratusz mieścił się w Bramie Krakowskiej drewn.; w XVIII wymieniany w Rynku "Klitka Ratuszczyk", obok studnia publiczna. W XVIII wymieniany też "dom starościński w Rynku" i austeria starościńska przy Krakowskim Przedmieściu.

Zachowany d. zajazd z XIX przebud. przy ul. Jagiellońskiej 7, Po 1905 walka miasta o szkołę polską - powstało Progimnazjum Jagiellońskie.

#### Archit. przemysłowa

W XVIII była cegielnia kościelna "dla fabryki kościoła". Przez cały okres staropolski były 2 młyny: królewski o 3 kołach i wójtowski, nie wiadomo który z nich był górny, a który dolny ; zachowane są w ich miejscu późniejsze : górny drewn. nieczynny, bez śluzu i dolny drewn. pracujący na energii wodnej, ze śluzą żelbet. W XVIII-XIX był browar drewn.

#### Zieleń

Wały miejskie niezadrzewionej zadrzewienie wokół kościoła.

#### Komunikacja

Miasto na trakcie krakowskim: Kraków - Zawichost - Urzędów - Bełżyce - Lublin - Ruś i przez Opole do Wielkopolski. Na tej drodze w 1457 Kazim. Jagiellończyk zakazał zakładania nowych miast pomiędzy Urzędowem a Bełżycami.

Obecnie przypada tu skrzyżowanie dróg Kraśnik - Józefów i Dzierzkowice - Wilkołaz.

#### Miejsca pamięci

Cmentarz paraf. z poł. XIX, o pow. 2 ha, przy cmentarzu vis a vis kopalni piasku mogiła legionistów z 1915 - o pow. 0,01 ha (front na Urzędówce i Wyżniance).

Kirkut z 1900 o rów. 0,27 ha na gruntach ornym K.Grabowskiego.

Pomnik (cokół) Józefa Piłsudskiego obok kościoła

Pomnik obrońców Lwowa na wałach miejskich

Dom gdzie zatrzymał się J. Piłsudski w 1915

Tablica ku czci poległych funkcjonariuszy MO 1944-48 na bud. U.G.

#### Zabudowa małomiasteczkowa

Dawniej w ogromnej przewadze drewniana, w Rynku podcieniowa, zniszczona w 1915 i 1922, wymieniona na drewn. - mur. bez ciekawszych cech charakterystycznych. Natomiast zachowały się cenne zespoły chat wiejskich z XVIII - XX na przedmieściach wykształconych już w XVI por. BUCZYN, MIKUSZOWSKIE, RANKOWSKIE i ZAKOŚCIELNE gdzie charakterystyczny typ zagrody tzw. "okoły" =

okólniki urzędowskie.

Z nich mały okólnik Nikodema Gozdalskiego z Przedm. Rankowskie z 1784 przeniesiony w 1976 do Muzeum Wsi Lubelskiej oraz duży okólnik Teofili Sadowskiej z Bęczyna przeniesiony tamże w 1978. Na przedmieściach w pocz. XX pracowało 40 garncarzy i było 14 pieców garncarskich - obecnie w zaniku.



## **UŚCIMÓW STARY** (gm. Uścimów)

Wieś królewska wchodząca w skład star. parczewskiego - do 1762 dzierżawili Radziwiłowie, od 1762 Kossowski, od 1792 dobra tzw. narodowe przekazane 1833 ros. generałowi Haumanowi, potem Nabokinowi, w 1919 r. przejęte na Skarb Państwa i rozsprzedane, resztówkę nabyli Arciszewscy, w 1946 r. rozparcelowane.

### Archit. rezydencjonalna i folwarczna

W XVI - XVII folwark królewski (LR, L-1564) w czasach "Potopu" zniszczony (L-1661) odbudowany, z dworem o 2 izbach z komorą, w tymże miejscu (?).

W XVIII dwór drewn. Kossowskiego (Sł.) (w miejscu bazy sprzętu i piekarni między 2 jeziorami) zniszczony w czasie I wojny; obecnie Brak wszelkich śladów.

### Archit. sakralna

W 1658 erygowana przez Daniłowicza I cerkiew prawosławna; 11 z 1799;

W jej miejsce kościół paraf. mur. z 1 ćw. XX z 2 obłymi wieżami flankującymi fasadę; plebania drewn. z lat 1930-ych, skreślona ostatnio z ewidencji BDZ.

W rozwidleniu dróg przy d. dworze kapliczka mur. słupowa z wnęką i krzyżem żelaznym w otoczeniu drzew.

### Archit. użyteczności publicznej

XIX szkoła początkowa i urząd gminy (Sł.)

### Archit. Przemysłowa

W XVI - XVII młyn wodny o 3 kamieniach (L-1564, L-1651) - brak śladów.

### Zieleń

Po II wojnie pozostałości parku dworskiego, skreślone ostatnio z ewidencji BDZ  
Miejsca pamięci cmentarz paraf. - d. prawosławny, z k. XIX, o pow. 1,9 ha,

cmentarz z czasu i wojny,

pomnik 17 powstańców poległych w bitwie 6 I 1864,

przy szkole obelisk bez napisu, z mosiężną plakietą z popiersiem J. Piłsudskiego.

### Bud. ludowe

domy drewn. 1 ćw. XX: nr 11,16,35.

## **WĄWOLNICA** (gm. Wąwolnica)

Zapewne gród wczesnośredn. XI - XIII na wzgórzu, gdzie w 1340-ych latach Kazimierz W. buduje zamek królewski, przy nim kościół św. Wojciecha i nadaje przywilej lokacyjny 1346 - na prawie polskim i 150 łanach. Szczupłość wzgórza spowodowała od razu wykształcenie podgrodzia na południe od zamku. W 1448 Kaz. Jagiellończyk przenosi miasto na prawo magdeburskie, przekazuje je w ręce benedyktynów z Łysej Góry wraz z zamkiem przeznaczonym na filię klasztoru. Wówczas wytyczenie regularnego Rynku I (boisko szkoły), na którym benedyktyni wznoszą mały mur. kościółek paraf, pod wezw. św. Marii Magdaleny, jako, że dotychczasowy stał się klasztornym, czyli nie mógł pełnić funkcji parafialnych.

W 1567 totalne zniszczenie pożarem i na polecenie króla starosta niegrodowy Firlej przenosi miasto na dogodniejszy teren - wytyczając je tuż za wałami ku wschodowi. Starostwo dzierżawili Firlejowie do poł. XVIII (wraz z kazimierskim), po czym Tarłowie, Lubomirscy, Sanguszkowie i Małachowscy. Od 1829 A. Czartoryski, którego dobra skonfiskowano 1832 za udział w postaniu. Dobra Wąwolnickie w 1840 nabył na licytacji rządowej Ignacy Wessel, którego syn osiadł w pobliskim Kęble. w 1869 utrata praw, słaby rozwój tylko wzdłuż dróg dojazdowych, zniszczenia 1915 i 1945. (Leszek Kozakiewicz, Studium hist. urbanist., maszyn. 1965 oraz J.T.Cz. Wytyczne i katalog zabytków, maszyn. 1974).

Układ urbanistyczny chroniony - nr rej. zab. A/798, z pierwotnym Rynkiem w miejscu boiska szkolnego. Rynek II regularny, duży 90 x 100, z wirowym układem ulic narożnych.

Wykształcone tylko bloki przyrynkowe plus 1 blok ku wschodowi, po czym rozwój zabudowy tylko wzdłuż dróg dojazdowych. Z nich obecna szosa lubelska pod wzgórzem zamkowym egzystuje dopiero od k. XVIII, uprzednio trakt lubelski szedł ulicą Kębelską. Wzgórze zamkowe zagospodarowano jako zespół kościelny, prowadząca do niego ul. Zamkowa stanowi jeden z nielicznych zachowanych zespołów bud. małomiasteczkowego XVIII - XIX z identycznymi domami o ustawieniu kalenicowym, parterowymi, o dachach naczółkowych, z ganeczkami lub bez, układ wewnątrz dwutraktowy z sienią na osi, w której komin arkadowy. Pozostała zabudowa: w Rynku zwarta piętrowa, w ulicach rozluźniona parterowa - do utrzymania w tej skali i tradycyjnym charakterze. Na Rynku obecnie skwer, ale brak nowszej kubatury - por. studium hist.-urbanist.

### Archit. obronna i rezydencjonalna

Na wzgórzu oblanym wodą i odciętym fosą od reszty miasta zamek królewski zbudowany za Kazimierza W., przy nim kaplica zamkowa św. Wojciecha. Po 1448 przebudowa zamku na klasztor benedyktanów, zniszczony zapewne w czasach "Potopu", po sekularyzacji 1772 całkowite opuszczenie. Pozostałością jest ukształtowanie terenu i piwnice pod starą plebanią i na skarpie od wschodu oraz fundamenty wieży bramnej u wjazdu z ul. Zamkowej na wzgórze - postulat badań archeologicznych.

### Archit. sakralna

Pierwotny kościół drewn. pod wezw. św. Wojciecha (b. stare wezwanie), w 1342 erekcja kościoła mur. pod wezw. św. Wojciecha - gotycki, dwuprzęsłowy, zamkniętym

dwubocznie (wpływy czeskie) z kryptą. W 1638 benedyktyni rozbudowali tę kaplicę zamkową o nawę drewn., potem mur. ze sklepieniem o dekoracji sztukateryjnej plus 2 kaplice boczne dające kształt krzyża, W XIX zawalenie się sklepienia. W 1908 rozbiórka nawy, wobec budowy nowego kościoła neogotyckiego wg projektu Piusa Dziekańskiego. Starsza budowla wróciła zatem do pierwotnego kształtu. W l. 1986-7 przedłużenie o 1 przeszło wg projektu arch. Tad. Augustynka.

J. z. sanktuarium MB (J.T.Cz. Monografia kościoła w posiad. parafii, Maszyn. 1987). Nieistniejący kościół mur. pod wezw. św. Marii Magdaleny wystawiony przez benedyktynów w 1448 na Rynku I. W 1650 zbudowana na nowo kaplica mur. rozebrana 1849, w tym miejscu krzyż z 1879. Przy drodze do Kębła kapliczka drewn. M.B. domkowa XIX - w miejscu średniowiecznej, z której pochodzi czczona figura Pięknnej Madonny z XV.

#### Archit. municypalna i użyteczności publicznej

W Rynku wymieniany w XIX mały ratusz mur. o 1 izbie z alkierzem i karcerem (jak w Kazimierzu). W XIX były 2 karczmy: murowana i drewn. z podcieniem przy ul. Kościelnej; szpitalik drewn. kościelny przy ul. Kazimierzowskiej - nieistniejący, szkoła mur. z lat 1930-ych trzykondygn., o zbyt dużej kubaturze, szkodliwa konserwatorsko.

#### Architektura przemysłowa

2 młyny wodne w XVI - XVII; jeden w Wąwolnicy, drugi w Mareczkach; zachowany młyn mur. z k. XIX wodny, nie pracujący, z pozostałością słuzy drewn.

#### Zieleń

drzewostan przy kościele

#### Komunikacja

W 1349 przywilej na jeżdżenie do Torunia tylko drogą Lublin - Wąwolnica - Kazimierz. Trakt lubelski szedł z Wąwolnicy przez Kębło - Rzeczycę -Kazimierz. Drugi trakt szedł przez groblę Kurowską do Kurowa oraz trzeci trakt ul. Bełżycką do Bełżyc i Wojciechowa. Natomiast ob. szosa lubelska z k. XVIII-XIX.

#### Miejsca pamięci

Cmentarz założony 1750 o pow. 3,1 ha - nr rej. zab. A/798, z mogiłami działaczy Wielkiego Proletariatu.

W kierunku Mareczek był kirkut - nie istnieje.

#### Archeologia

osada wczesnośredn.

#### Zabudowa małomiasteczkowa

o ul. Zamkowej por. w punkcie urbanistyki, pozostała zabudowa murowana, rozluźniona, kalenicowa, parterowa przy ulicach, w Rynku częściowo I piętrowa zwarta. W tym także drewn. domy piętrowe w płn. pierzei—żydowskie małomiasteczkowe - np. dom Rynek 30 z pocz. XX - nr rej. zab. A/871.

**WIERZBICA** (gm. Urzędów)

gniazdo Wierzbickich, potem Bobrowskich

Archit. rezydencjonalna  
w XIX folwark (Sł.) - nie zachowany

Archit. przemysłowa  
w XIX cegielnia (Sł.).

## **WILCZOPOLE** (gm. Głusk)

Pierwotnie Wilczopolskich, w XVI także własność Śmiłowskich i Dłuskich, w poł. XVII udział także szeregu innych rodzin; Oszczepalskiej, Stępkowskiego (P-1648) i w poł. XIX Jana Dekerta, który dokonał rozsprzedaży dóbr, zhipotekowanych jako A - G (PBN-Lublin).

### Archit. Rezydencjonalna

W XIX istniał folwark, rozparcelowany 1887 (Sł.) - słabe ślady po dworze i parku. Skreślone z ewidencji zabytków przez BDZ w 1988 - w Wilczopole Kol. - Kliny

### Archit. sakralna

Zbór mur. 1920 własność UG skreślony z ewidencji zabytków.

### Archit. użyteczności publicznej

d. szkoła mur. ok. 1920 - opuszczona

### Archit. przemysłowa

W zespole podworskim zachowany młyn mur. 1929, powstały z wykorzystaniem starszych murów, holenderski oraz w Wilczopole Kol. młyn mur. 1920

### Bud. ludowe

W Wilczopole Kol.: domy drewn. i mur. 1910 - 36: nr 24, 25, 112

## **WOJCIECHÓW** (gm. Wojciechów)

od k. XIV - 1489 Szczekockich h. Odrowąż, następnie Pileckich h. Leliwa, którzy wznieśli obecną wieżę sprzed 1537. W 1580 nabył Krzysztof Spinko - od niego 1599 Paweł Orzechowski h. Rogala, którego syn wznosił w początkach XVII zespół pałacowy obok wieży, która popadła w opuszczenie. Ponieważ rody Spinków i Orzechowskich wyjątkowo były czynne w ruchu innowierczym wieża uzyskała (później) przydomek "ariańskiej". W XVIII Morskich, z których Józef w 1818 darował czworgu Ostrowskich. Ich dobra zasekwestrowane, w 1859 nabył na licytacji Felicjan Grodzicki, w 1904 Natalia Świeżawska, i w rękę tej rodziny do II wojny. W 1910 wieża przeszła na własność Tow. Opieki nad Zabytkami Przeszłości (PBN - Opole, Miecz. Kurzątkowski, wieża ariańska, maszyn. 1965 i Kat. Zab VII, 1).

### Archit. obronna i rezydencjonalna

W miejscu obecnej - zapewne uprzednia wieża obronna na środku majdanu otoczonego wałami i fosą, co widoczne jeszcze na rysunku Stronczyńskiego (system obrony defensywnej - stołp - miejsce ostatniego schronienia).

Przed 1537 wzniesiona obecna wieża mieszkalno - obronna, gotycko- renesansowa, czworoboczna, na dwudzielnym podpiwniczeniu, kilkunokondygnacyjowa, wnętrza jednoprzestrzenne, detal późnogotycki, od płd. wyższa przybudówka mieszcząca klatkę schodową zap. I poł. XVII, ok. poł. XIX spichlerz i magazyn, restaurowana 1907 przez arch. Jana Koszczyc - Witkiewicza, w l. 1953 - 4, remont generalny 1971-4 z przeznaczeniem na bibliotekę i dom kultury wg badań archit. i projektu Tad. Augustynka.

W pocz. XVII Paweł Orzechowski obok wieży wznosił zespół dworski z folwarkiem, w ujęciu wałów ziemnych i murów, z których fragment ze strzelnicami zachowany przy wieży. Na pozostałym terenie szkoła i boisko - brak śladów założenia.

Folwark Świeżawskich z XIX w innym miejscu, we wsi z rządcówką drewn., w której urząd gminny.

### Archit. sakralna

Parafia wzmiankowana 1328, z kościołem drewn. św. Wojciecha i Wniąbowzięcia NMP, zamknięty i przejęty (?) przez kalwinów. Obecny kościół drewn. pod wezw. św. Wojciecha oraz Piotra Pawła, wzniesiony został w 1725 z fundacji Teodora Orzechowskiego, a konsekrowany po 1766 pod wezw. św. Teodora. Bo 1920 filialny Bełżyc, remont 1924 i l. 1980 (z umniejszeniem wielu cech zabytkowych), jednonawowy z prezbiterium zamkniętym prostokątnie, z którego długości wydzielona zakrystia i przedsionek - nr rej. zab. A/9; (Kat. Zab. VIII, 1, J.T.Cz. Monografia kościoła, maszyn.1989) Ogrodzenie mur, 1802 z kostnicą i 4 kapliczkami, dzwonnica drewn. XVIII, czworoboczna dwukondygn. kryta namiotowe, z otworami arkadowymi w górnej kondygnacji - nr rej. zab. A/10. Plebania drewn. XIX rozebrana, nowa 1976.

### Archit. użyteczności publicznej

Urząd Gminy (przy szkole) mur. dworkowy z ganeczką na 4 kolumnach. Archit. Przemysłowa młyn wodny w okresie staropolskim w 1531 o 4 kołach (P-1531); zachowany młyn mur. czynny na energię elektr. z pozostałością śluzy drewn., masarnia mur. GS, z lat 1920-ych kuźnia drewn. 1 ćw. XX.

### Zieleń

Teren przy wieży niezadrzewiony, wały i fosa zadarnione i zakrzewione.  
Wokół kościoła zadrzewienie i aleja do cmentarza.

### Miejsca pamięci

W ogrodzenie kościoła wmurowana płyta St. Spinka z 1578 znaleziona na cmentarzu ariańskim, zaginiony - w kierunku Bełżyc.  
cmentarz paraf. o pow. 3 ha z kaplicą grobową Świeżawskich mur. XIX,  
tablica na budynku UG upamiętniająca akcję AK z 29 VIII 1943 i 23 VII 1944,  
Wieża ariańska opisana przez St. Żeromskiego w Nawracaniu Judasza.

### Bud. ludowe

domy drewn. i mur. 1900 - 25 : nr 22, 23, 28, 35, 41, 42, 47, 55, 57, 75-9, 100, 105, 120,  
zabud. gospod. 1 ćw. XX: nr 47, 57, 75, 109.

### Archeologia

Zespół kurhanów wczesnośredn. w lesie, majdan wokół wieży wymaga badań archeologicznych.

## **WOLA LISOWSKA** (gm. Lubartów)

### Archit. Sakralna

kapliczka przydrożna

### Bud. Ludowe

nr 9 - dom drewn. ok. 1890

nr 15 -i 16- domy drewn. 1935

### Miejsca pamięci

cmentarz ewangelicki - kolonistów niem. ok. 1900, o pow. 0,6 ha, w odl. 1 km od drogi lokalnej w kierunku zach., na gruntach RSP.



## **ZAWADA** (gm. Wąwolnica)

nazwa pochodna od zawalania kłodami jedynej drogi przejazdowej (między skarpią a stawem), w XV własność Jakuba Choteckiego h. Nabra, potem wieś Królewska i starościńska, w poł. XVII w dzierżawie Remigiana Andrzejewskiego (P-1648), bardzo zniszczona w czasach "Potopu".

### Archit. rezydencjonalna i folwarczna

w XV-XVI wymieniany folwark zapewne obronny (Dł.), który zanikł w XVII (L-1661) - nie zlokalizowano.

### Archit. przemysłowa

w okresie staropolskim młyn wodny, pozostałością jest śluza drewn. (L-1661, Pert.).

## **ZAWADA** (gm. Ostrówek)

Od Ant. Sierakowskiego w 1862 kupił Ewaryst Grodzicki, po którym w 1876 odziedziczyło czworo dzieci, po czym w 1889 dalszy podział na licznych spadkobierców. Tym niemniej dobra potraktowano w 1946 łącznie - 177 ha i rozparcelowano (PBN - Lubartów).

Archit. przemysłowa  
cegielnia z pocz. XX

Bud. ludowe  
domy drewn. 1910-40: nr 8, 10, 13, 15, 19, 22, 25, 27, 29,  
zabud. gospod.: nr 13, 19, 25, 29,  
w Zawada Kol.: domy drewn. 1880- 1.1920-e: nr 46-8 ; zabud. gospod. nr 46.

Miejsca pamięci  
cmentarz kolonistów niem. 1900 - o 100 m na płd. od drogi i do cegielni.

## **ZEZULIN** (gm. Ludwin)

W poł. XVII własność po połowie Daniela Malińskiego i Łubkowskiego (P-1648), w 1871 na przymusowej licytacji zarządzanej przez Tow. Kredytowe nabyli Wilhelm Krebs i Józef Dobiecki, po czym w 1886 Krebs objął całość, w 1900 jego dwaj synowie, w 1905 Tomasz Bathe, który dokonał rozsprzedaży (PBN - Lubartów).

### Archit. rezydencjonalna i folwarczna

W Zezulinie Niższym w XIX folwark o 1 bud. mur. (Sł.) wg planu z 1885 dwór z zespołem folwarcznym, wyraźnie rozbudowywanym ku płn. zach., po parcelacji pozostała resztówka uszczuplona o tę właśnie część, obecnie brak wszelkich śladów w miejscu bazy SKR.

### Archit. sakralna

W XIX drewn. dom modlitwy protestancki (koloniści niemieccy właściciel protestant) w jego miejsce współczesny kościół rzym.kat. mur. w/w projektu arch. Stelmacha, kapliczka przydrożna na skrzyżowaniu dróg vis a vis Kościoła - mur., domkowa, na prostokącie, kryta dachem trójspadowym.

### Miejsca pamięci

cmentarz ewangelicki kolonistów niem. sprzed 1900, o pow. 0,3 ha

### Zieleń i woda

wg planów z 1885 i 1913 przy dworze ogród owocowy schodzący do stawu obecnie brak drzewostanu i stawu.